

Sociaal en Cultureel Planbureau

Hoofdstuk 5 van het *Sociaal en Cultureel Rapport 2019 – Denkend aan Nederland*

Wat ons typeert en wat ons bindt: het burgerperspectief

Analyse

Joep de Hart

Over Denkend aan Nederland

Een groot deel van de Nederlanders geeft aan dat er zoiets als een Nederlandse identiteit bestaat. Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) heeft Nederlanders zélf gevraagd wat zij hieronder verstaan. Hierbij zijn vooral de Nederlandse taal, symbolen en tradities belangrijk. Er komen opvallend weinig verschillen tussen Nederlanders naar geslacht, leeftijd, opleiding en afkomst naar voren. We zijn het behoorlijk met elkaar eens over wat Nederland tot Nederland maakt; verschillen bestaan echter wel degelijk. Vrijheid geldt als grote gemene deler voor veel Nederlanders, maar de invulling van dat begrip verschilt in soms tegengestelde richtingen. Onder maatschappelijke druk worden mensen gedwongen een positie in te nemen. Zo kunnen er spanningen ontstaan tussen mensen die zich verbonden voelen met Nederland op basis van symbolen en tradities, en mensen die juist binding met Nederland ervaren op basis van burgerlijke vrijheden. Deze groepen kunnen botsen als er verschillend gedacht wordt over de invulling van de Nederlandse identiteit. Versterkt door (sociale) media geeft dit – ondanks de grote mate van overeenstemming – een beeld van een gepolariseerd land. Deze editie van het *Sociaal en Cultureel Rapport* analyseert en beschrijft datgene wat wij zien als een Nederlandse identiteit en wat ons als Nederlanders bindt en scheidt.

Denkend aan Nederland bestaat uit achttien hoofdstukken. Deze vormen samen verschillende bouwstenen om het burgerperspectief op Nederlandse identiteit gestalte te geven. Er is evenwel voor gezorgd dat elk hoofdstuk apart gelezen kan worden. Alle analyses, thematische verkenningen en essays zijn te vinden op www.scp.nl/SCR2019.

Colofon

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2019

scp-publicatie 2019-10

Opmaak binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Figuren: Mantext, Moerkappele

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag

isbn 978 90 377 0916 2

5 Wat ons typeert en wat ons bindt: het burgerperspectief

Joep de Hart

Samenvatting

Hoofdstuk 5 begint met een bespreking van de belangrijkste elementen en uitgangspunten van ons onderzoek (par. 5.2 tot en met par. 5.7). Daarna wordt de overgang gemaakt van de conceptualisering van nationale identiteit en identificatie naar het meten ervan. De eerste resultaten van de enquête Denkend aan Nederland (DAN) worden gepresenteerd op hoofdlijnen (par. 5.8). In combinatie met de hoofdstukken 6 tot en met 8 ontstaat zo een totaalbeeld van het burgerperspectief op Nederlandse identiteit.

Bij de bespreking van de enquêtegegevens stonden twee vragen centraal. In de eerste plaats: wat typeert Nederland en de Nederlanders en bestaat er in de ogen van de laatsten zoiets als een Nederlandse identiteit? In de tweede plaats: vormen kenmerken die aan Nederland en de Nederlanders worden toegeschreven aanleiding tot gevoelens van verbondenheid met het land en landgenoten? Met name culturele kenmerken – taal, nationale feestdagen, gewoonten, symbolen, iconen – blijken als typerend voor Nederland te worden beoordeeld. Onder de kenmerken die men als minst typerend beschouwt, domineren verwijzingen naar religies. Ook de nationale historie blijkt niet echt als karakteristiek te worden ervaren. Iets meer dan vier op de tien van onze respondenten antwoordt zonder meer bevestigend op de vraag of er een Nederlandse identiteit bestaat. Evenveel respondenten geven aan dat dit voor hen alleen in sommige opzichten geldt. Slechts 6% ontkent dat er zoiets als een Nederlandse identiteit bestaat.

Verbonden blijken Nederlanders zich vooral te voelen langs twee wegen, een brede en een smalle weg. De eerste, brede weg loopt bovenal via de Nederlandse taal. Die vormt de aanleiding bij uitstek tot collectieve identificatie. Verder loopt de eerste weg via onder meer symbolen zoals de Nederlandse vlag, de kleur oranje en het volkslied. De tweede, smalle weg naar natiebrede verbondenheid heeft te maken met de politieke en rechtskundige structuur van de Nederlandse samenleving. Deze loopt via waarden als vrijheid, gelijkheid voor de wet tussen man en vrouw en tussen homo- en heteroseksuelen, democratie en algemeen kiesrecht, de Grondwet, persvrijheid en vrijheid van meningsuiting en van onderwijs. Bij de aspecten die door de bank genomen worden ervaren als het minst stimulerend voor de binding met Nederland komen we opnieuw de religieuze kenmerken tegen. De overgrote meerderheid van de Nederlanders associeert Nederland met ‘thuis’ en met de plaats waar men ‘hoort’. Lang niet altijd loopt identiteit over in loyaliteit. Een op de vijf ondervraagden ontkent zich verantwoordelijk te voelen voor Nederland, en een op de drie heeft de indruk geen invloed te kunnen uitoefenen in het land. Tussen identiteit en loyaliteit bestaat een relatie: wie zich met meer kenmerken van Nederland en in meer situaties met zijn landgenoten verbonden voelt, voelt zich vaker thuis in het land of zich daarvoor sterker verantwoordelijk, is vaker overtuigd van het bestaan van een eigen Nederlandse

identiteit en is vaker van mening dat de meeste Nederlanders het er wel over eens zijn wat hun land typeert.

5.1 Inleiding

Nog niet zo lang geleden ging menig commentator uit van de neergang van het nationalisme. Demagogen die hiervan een vast onderdeel maakten in hun politieke repertoire, werden geacht de tekenen des tijds niet verstaan te hebben. De globalisering van de economie en de internationalisering van politieke instituties zouden op termijn korte metten maken met het denken in nationale categorieën, net als de homogenisering onder invloed van de verspreiding van een mondiaal gedeelde cultuur via elektronische media, educatie, urbanisatie en modernisering. De afbrokkeling van oude vormen van sociale cohesie en een toenemende behoefte als individu te worden aangesproken, droegen hieraan ook bij. Van de zijde van sociale wetenschappers was er kritiek op het begripsrealisme dat het concept natie zou aankleven, waarbij termen als ‘verbeelde gemeenschappen’ (Anderson 1983) en ‘uitgevonden tradities’ (Hobsbawm en Ranger 1992) ingang vonden (zie hoofdstuk 1 en 2).

Inmiddels is wel duidelijk dat het tijdperk van globalisering en individualisering tevens het tijdperk van een herleving van nationalistische sentimenten is (vgl. Castells 1999: 27-28). In weerwil van de kosmopolitische oriëntatie van de politieke en culturele elite in veel westerse samenlevingen en te midden van alle tendensen naar globalisering bleek dat velen de wereld percipiëren vanuit een eigen, begrensde nationale identiteit. In menige westerse samenleving kreeg een groeiende onvrede met de bedreigingen daarvan een politieke pendant met de snelle opkomst van nationalistische partijen. Daarin traden nostalgie en een vrees voor culturele dakloosheid aan de dag, evenals heimwee naar tijden waarin tradities en historisch gegroeide elementen van de nationale identiteit nog op een breed gedeelde, vertrouwde en vanzelfsprekende wijze aanwezig waren in het collectieve bewustzijn. Nationaal bewustzijn bleek allesbehalve definitief ter aarde besteld. Dat was overigens niet voor het eerst. De afgelopen twee eeuwen maakten bewegingen gericht op revitalisering van nationale gevoelens en nationaal elan telkens opnieuw hun entree op het politieke toneel (zie hoofdstuk 2 en 4).

Bij de in 2018 op de televisie uitgezonden verkiezing van ‘het pronkstuk van Nederland’ bleken de meeste stemmen niet te zijn uitgebracht op bijvoorbeeld de *Nachtwacht* (22%) of de microscoop van Van Leeuwenhoek (34%), maar op het Plakkaat van Verlatinghe (44%). In commentaren op de uitverkiezing van dit document, waarin een aantal provinciën van de Nederlanden zich keerde tegen de overheersing door de Spaanse koning, werd gewezen op de actuele symboolwaarde ervan. De uitverkiezing zou wijzen op een oplevend nationalisme en een hernieuwde discussie over wat ons bindt, maar ook op onvrede met het weglekken van nationale macht naar de Europese Unie.¹ Of dat inderdaad het geval is en hoe breed deze visie gedeeld wordt, is de vraag. Nederland is stevig geïntegreerd in tal van internationale politieke, economische en bestuurlijke verbanden. Het lijkt wat overhaast

om op basis van de uitslag van een televisieverkiezing te concluderen dat Nederlanders zich verzetten tegen buitenlandse invloed. Zou een keuze voor de *Nachtwacht* geduid hebben op een behoefte aan meer burgerwachten of een afkeer van non-figuratieve schilderkunst?

De blik over de grenzen is een van de zaken waarover we ons een oordeel zullen vormen op basis van de door ons verzamelde gegevens. Hoe Nederlanders aankijken tegen zichzelf, het eigen land en andere landen is in de voor dit SCR-onderzoek gehouden enquête uitvoerig aan de orde gesteld. En passant zullen we ook zien welke rol culturele iconen als het Plakkaat van Verlatinghe en de *Nachtwacht* spelen.

In dit hoofdstuk presenteren we op hoofdlijnen de eerste resultaten van de enquête *Denkend aan Nederland*. Samen met hoofdstuk 6, 7, en 8 wordt zo een totaalbeeld geboden van het burgerperspectief op Nederlandse identiteit. In de voorgaande hoofdstukken hebben we de wetenschappelijke literatuur beschreven (hoofdstuk 1), de rol van de geschiedenis van Nederland en de wijze waarop deze een onderdeel is geworden van het verhaal over Nederland (hoofdstuk 2). Ook keken we naar de manier waarop de media met dit onderwerp omgaan (hoofdstuk 3) en hebben we een doorkijkje geboden op de veranderende aard van onze nationale identiteit (hoofdstuk 4). Deze vier hoofdstukken in deel 1 vormen de basis van dit tweede deel, waarin het burgerperspectief centraal staat. We bespreken hier de belangrijkste elementen en uitgangspunten van ons onderzoek en maken zo een overgang van conceptualisering naar het meten van nationale identiteit en identificatie.

5.2 Nationale identiteit

Anthony Smith, prominent nationalisme-expert, omschrijft nationale identiteit als volgt:²

the continuous reproduction and reinterpretation by the members of a national community of the pattern of symbols, values, myths, memories and traditions that compose the distinctive heritage of nations, and the variable identification of individual members of that community with that heritage and its cultural elements (Smith 2010: 20).

In de definitie komt naar voren dat het bij een nationale identiteit gaat om een tot op zekere hoogte stabiele, coherente en begrensde (en daardoor herkenbare) entiteit, maar ook om een multidimensionaal en dynamische sociaal construct, dat vorm krijgt in relatie tot anderen, binnen en buiten de nationale grenzen (en dat we daardoor al dan niet in elkaar herkennen). Een nationale identiteit wordt niet alleen gereproduceerd, maar is tevens onderhevig aan transformaties, aan nieuwe interpretaties en reconstructies (vgl. o.a. Zimmer 2003: 173). Sommige van haar elementen raken meer op de achtergrond of verdwijnen, andere worden juist sterker benadrukt dan wel uitgevonden of worden actueel in een combinatie die eerder niet bestond. Daar komt bij dat een nationale identiteit door de verschillende groepen leden van een natie heel verschillend opgevat kan wor-

den, bijvoorbeeld afhankelijk van sociale status, woonplaats, etnische achtergrond of politieke voorkeur.

In een eerdere publicatie somt Smith vijf ‘fundamentele kenmerken’ van nationale identiteit op: (1) een historisch territorium of vaderland, (2) gemeenschappelijke mythen en historische herinneringen, (3) een gemeenschappelijke, openbare massacultuur, (4) gemeenschappelijke wettelijke rechten en plichten voor alle leden van de natie en (5) een gemeenschappelijke economie met territoriale mobiliteit voor die leden (Smith 1991: 14). Straks zullen we zien dat de elementen van Smiths beide omschrijvingen terugkeren in wat onze respondenten als typerende kenmerken van een Nederlandse identiteit blijken te beschouwen en welke ervan voor hen een bron vormen van identificatie met ons land.

Zoals in hoofdstuk 1 is betoogd en ook te vinden is in de definitie van Smith verwijzen nationaal bewustzijn en nationale identiteit niet alleen naar een geografisch territorium, een gedeelde geschiedenis, de politieke inrichting van de samenleving, rechtsregels, burgerlijke vrijheden en instituties, een taalgemeenschap, gemeenschappelijke waarden, symbolen en gewoonten, maar hebben ze ook een subjectieve kant. Het betreft dan ervaringen en percepties, identificaties en gedeelde herinneringen, verbeeldingskracht, zorgen en hoopvolle verwachtingen. Hierbij speelt de indruk een cultuur te delen met anderen een belangrijke rol – een cultuur die je onmiddellijk herkent, waarin je bent opgegroeid en waarin je je ‘thuis’ voelt, waarmee je jezelf definieert en plaatst in de wereld. Zo wordt een band gesmeed met landgenoten, wordt een afgebakend territorium als vaderland ervaren en wordt de nationale historie onderdeel van het collectieve geheugen. Nationale identiteit omvat meer dan een rechtstaat of politieke instituties en nationaal bewustzijn is iets anders dan het resultaat van een logische redenering. Nationaal bewustzijn is geïnternaliseerd, heeft een emotionele kant en krijgt vorm via onze contacten met anderen. Zoals de Engelse sociale psycholoog Michael Billig heeft laten zien, zit het ingebakken in een breed scala aan dagelijkse routines en onbereflecteerde noties (Billig 1995). Emile Durkheim sprak van het collectief bewustzijn (*conscience collective*), de gedeelde normen, waarden en overtuigingen die een samenleving bij elkaar houden. Maar nationale identiteit is dikwijls ook een vorm van collectief onbewustzijn: geen kwestie van cognitieve afwegingen, maar van automatisen, gevoelens en praktisch handelen. Het is best mogelijk dat velen niet precies kunnen beargumenteren waarom ze gehecht zijn aan de Nederlandse identiteit en de ermee verbonden gewoonten en tradities. Maar hetzelfde geldt waarschijnlijk voor de vraag waarom ze zich thuis voelen in hun woning, een band ervaren met hun vrienden of met plezier naar hun werk gaan.

Vanwege de historische en generaties omspannende culturele band en soms intense beleefde, groepsgrenzen overstijgende lotsverbondenheid waarmee een nationale identiteit gepaard kan gaan, het pantheon van helden en martelaren, de viering van sacrale momenten en het felle verzet tegen inbreuken op wat als heilig wordt ervaren, is er wel op gewezen dat het nationale bewustzijn eerder de trekken van een surrogaatreligie vertoont dan van een politieke ideologie (Smith 1989: 125).³ Ook in een in hoog tempo seculariserende samenleving als de Nederlandse blijkt de behoefte aan rituelen en rituele samen-

komsten allerm minst verdwenen. Ze verbinden mensen met de samenleving en met elkaar, zoals de Franse socioloog Émile Durkheim ruim honderd jaar geleden al benadrukte (Durkheim 1912). Globalisering, individualisering en de erosie van oude verbanden hebben geen einde gemaakt aan de behoefte om je periodiek met elkaar verbonden te voelen. Verderop zullen we zien welke momenten daartoe voor Nederlanders aanleiding geven.

5.3 Veranderlijk en verschillend

In hoofdstuk 1 hebben we het al aangestipt: onder de experts bestaat op basis van theoretische overwegingen de nodige scepsis over inhoudelijke invulling van een Nederlandse identiteit met concrete kenmerken. Die zou namelijk suggereren dat er een algemeen geldige en vaste, transhistorische kern, kwintessens of substantie van nationale identiteit bestaat – en dat valt te betwijfelen. In deze publicatie is al meerdere malen opgemerkt dat nationale identiteit iets is wat niet voor eens en altijd gegeven is. Veel van onze tradities zijn amper een eeuw oud.⁴ Klederdrachten verdwijnen, symbolen raken in onbruik, andere omgangsvormen en mores manifesteren zich, er komen nieuwe eetgewoonten en burgerlijke vrijheden krijgen een andere invulling. Het landschap en de architectuur van onze omgeving worden herschapen, en instituties worden aangepast aan de eisen van de tijd waarin wij leven. Historische gebeurtenissen, herdenkingen en feestdagen krijgen een herinterpretatie, nieuwe helden en andere media dienen zich aan en ook ons taalgebruik verandert – wat eigenlijk niet? De interpretatie en de beleving van nationale identiteit zijn evenmin onwrikbaar in beton gegoten.

Mythevorming speelt een belangrijke rol bij het veranderen van de interpretatie en de beleving van nationale identiteit. Door de eeuwen heen vormen mythen een symbolische samenvatting van hoe een samenleving zichzelf ziet, wat haar aan het hart gaat en waarvan zij droomt. Met een blik op onze geschiedenis spreekt Van Sas (2004) over een ‘estafette’ waarbij de ene nationale mythe de andere opvolgde: de Bataafse mythe (de tijdens de zeventiende en achttiende eeuw gecanoniseerde oorsprongsmythe van de natie), de mythe van de Gouden Eeuw (vooral in de negentiende eeuw gepopulariseerd), de mythische Tweede Wereldoorlog, gevolgd door de mythe van de knusse jaren vijftig (hoogtijdagen van de even huiselijke als saaie familie Doorsnee), die op zijn beurt gevolgd werd door de mythe van ons land als tolerant en sociaal bewogen gidsland (*Hollandia docet!*).

Het begrip ‘nationale identiteit’ is nog maar een paar eeuwen oud en het is een sociaal construct. Over hoe het verstaan moet worden bestaat veel verschil van mening. In de literatuur wordt daarom vaak gekozen voor een functionalistische definitie (waar het gaat om de effecten van het idee van nationale identiteit), voor een stipulatieve definiëring (alleen geldig in de betreffende tekst) dan wel een in algemene termen geformuleerde omschrijving van het begrip. Toch is het precies een inhoudelijke invulling van een Nederlandse identiteit die we aan onze respondenten hebben voorgelegd. Voor menig (wetenschappelijk geschoolde) commentator mag het als pure reïficatie gelden, maar in de praktijk lijkt zich veelal een zeker essentialisme te manifesteren: opvattingen over wat Nederland en de

Nederlander ‘eigenlijk’, ‘in diepste wezen’ of ‘typisch’ kenmerkt en waarin zij zich onderscheiden van andere landen of volkeren. Met dat laatste is overigens niet gezegd dat men ervan uitgaat dat zulke kenmerken verder nergens vertoond worden. Vlak land met imposante wolkenluchten bijvoorbeeld wordt algemeen als een karakteristiek element van het Nederlandse landschap beschouwd, maar je vindt het ook in bijvoorbeeld West-Vlaanderen (inclusief polders), Zuid-Zweden, Noord-Frankrijk en East Anglia.⁵

Dat er gesproken kan worden van een gevoel van nationale identiteit betekent evenmin dat het wat dat betreft onveranderlijk koekoek één zang is. Als vaste ingezetenen van Babel, geen oord vermaard om zijn grote eenstemmigheid, zullen niet alleen de meeste columnisten en schrijvers van webteksten, maar ook historici en sociale wetenschappers dat beamen (zie hoofdstuk 1). Zoals we zullen zien, manifesteert het besef van een nationale identiteit zich bij gewone Nederlanders zeker niet altijd op dezelfde wijze of in dezelfde mate, ook niet qua inspiratiebronnen of gedragsconsequenties. Dat de elementen van nationale identiteit bovendien variëren wat betreft hun bestendigheid tegen aanpassingen werd al eerder opgemerkt. Daarnaast kunnen zij er op individueel niveau anders uitzien dan op collectief niveau. Dat er zoiets bestaat als een Nederlandse identiteit lijkt echter wel breed te worden erkend en herkend, als reëel en waardevol te worden ervaren met een bij tijd en wijle niet te onderschatten intensiteit. Het wordt onderschreven – dat zal nog blijken – door aanzienlijke aantallen Nederlanders.

5.4 Nationale identiteit, nationale cultuur

Er is een duidelijke verwantschap van nationale identiteit met wat in de sociale wetenschappen doorgaans wordt aangeduid als de cultuur van een volk (bijv. Kroeber en Kluckhohn 1952, zie ook hoofdstuk 9). De antropoloog Edward Tylor was (in 1871) een van de eersten in dat vakgebied die daarvan een (inmiddels klassieke en gezaghebbende) definitie gaf: ‘that complex whole which includes knowledge, belief, art, law, morals, custom, and other capabilities and habits acquired by man as a member of society’ (Tylor 1958).

Het gaat om een specifieke, gezamenlijke en doorgaans geïnstitutionaliseerde wijze van denken en doen, een mens- en wereldbeeld, verbonden met een bepaald ethos en uitgedrukt in symbolen, die men herkent in anderen. In hoofdstuk 1 kwamen onder andere Benedict Anderson (mentale affiniteit als verbeelde gemeenschap), John Armstrong (etnische mythen en identiteit), Eric Hobsbawm (symbolen en rituelen als bedachte tradities) en Anthony Smith (de premoderne etnische wortels van naties) ter sprake. Hoewel deze gerenommeerde auteurs ook veel aandacht hebben voor de politieke structuur van naties, beschouwen zij als de basis of anders toch ten minste als een kernelement van nationale identiteit respectievelijk cultuur, cultuur, cultuur en cultuur. Zoals we verderop zullen vaststellen, spelen culturele aspecten inderdaad een belangrijke rol in het beeld dat Nederlanders hebben van wat hun land typeert. Het betreft dan zeker ook allerlei onderdelen van wat enigszins denigrerend wel wordt aangeduid als *low culture* – eerder wat geassocieerd wordt met het vertrouwde en nabije, met gewoonten en tradities dan met aan wat aan cul-

turele uitingen bijeen gebracht is in de depots van het Rijksmuseum, op het programma staat van het Concertgebouw of wordt voorgedragen op de Nacht van de Poëzie. Nationale identiteit en nationale cultuur zijn begrippen die elkaar overlappen en dikwijls door elkaar gebruikt worden in wetenschappelijke beschouwingen, maar bepaald niet minder in de dagelijkse praktijk (zie ook hoofdstuk 9). Beide verwijzen naar wat collectief gedeeld wordt, zich over een langere termijn ontwikkeld heeft en – als iets waarmee men zich identificeert – niet aangeboren is maar verworven wordt. Over nationale identiteit en nationale cultuur beschik je niet van het ene op het andere moment, zoals wanneer je je handtekening zet onder een koopcontract of een lintje krijgt opgespeld tijdens Koningsdag. Het betreft een blauwdruk voor het deel uitmaken van een bepaalde samenleving (of groep) en kan gaan om heel fundamentele waarden en overtuigingen, maar ook om bijvoorbeeld alledaagse gebruiken (rondom onder meer eten en drinken, woninginrichting, taalgebruik, kledingstijlen en recreatie), naast wijzen van zelfpresentatie en omgangsvormen. De openheid voor dynamiek kan sterk uiteenlopen, maar culturen zijn altijd tot op zekere hoogte veranderlijk, zeker in de moderne wereld. Nationale identiteit is een voorbeeld van een gezonken cultuurgoed (intellectuelen namen het voortouw), maar verzet tegen het kosmopolitisme van elites uit naam van het volk kan in hedendaags Nederland gelden als een voorbeeld van gestegen cultuurgoed.

Politieke instituties, wettelijke regelingen, burgerrechten: we vinden ze in de literatuur aangeduid als liberaal of burgerlijk nationalisme (*civic nationalism*). Daarvan te onderscheiden is het romantische of etnische nationalisme in de traditie van Johann Gottfried Herder. Daar gaat het primair om de cultuur van een natie en haar geestelijk leven. Om mythen en symbolen, helden en martelaren, tradities en gewoonten, kunstuitingen en een gedeelde geschiedenis. Om de natie als bron van sociale banden en een eigen sociaal-culturele identiteit. Bij de lijst van items die we aan onze respondenten hebben voorgelegd, is zowel sprake van elementen die gerekend plegen te worden tot het domein van de (volks)cultuur als van elementen die in de literatuur besproken worden als kenmerken van *civic nationalism* of een beschaving (*civilisation, Zivilisation*). Op democratie en een rechtstelsel, op burgerlijke vrijheden is gegrondvest wat alle Nederlanders delen en ook wat zij delen met de hen omringende landen en in een nog veel breder internationaal verband. Anders ziet het eruit voor de taal die zij spreken, de godsdienst die zij belijden, hun historie en literatuur, hun folklore, tradities en gebruiken. Die dragen voor een groot deel een nationaal stempel. Er is een duidelijk overlap van de door ons gekozen items met wat aan Nederlandse gewoonten en eigenaardigheden wordt genoemd in de uitgebreide literatuur die daarover in omloop is (meestal gericht op Jan met de pet, maar ook wel op Jan met de baret). Tientallen kenmerken die we hebben voorgelegd aan onze respondenten zijn bijvoorbeeld eveneens te vinden in de top honderd uit een enquête van het Nederlands Centrum voor Volkscultuur, al was de onderzoeksaanpak daar heel anders dan die van ons (Strouken 2010).

Het is vaker opgemerkt: cultuur is voor een samenleving wat het geheugen is voor een individu. Zij biedt levensontwerpen, denkwijzen en gedragsmodellen die effectief zijn

gebleken en werden bekrachtigd in het verleden, symbolen die de interactie vergemakkelijken, levensregels en gewoonten die tijd besparen bij het handelen en de geest ontlasten van voortdurende inventiviteit. Met de ontzuiling is in Nederland de behoefte aan integre- rende ideologieën en samen-sterkgevoelens bepaald niet verdwenen, en vaak wortelen die in de volkscultuur.⁶ In de al genoemde enquête uit 2004 legde het Sociaal en Cultureel Planbureau aan een representatieve steekproef uit de bevolking de vraag voor wat er zal verdwijnen in de 21^e eeuw. Instituties bleken veel kwetsbaarder dan elementen van de volkscultuur. Niet alleen wat is opgeslagen in de geïnstitutionaliseerde schatkamers van het land (musea, bibliotheken) en wat wordt aangeboden via het onderwijs of van over- heidswege (de Dodenherdenking, Koningsdag), maar ook moderne media (televisie, inter- net) spelen een belangrijke rol bij de kennismaking met culturele elementen, hun populari- teit en de toe-eigening daarvan (laten we dit de Roy Dondersvisie op cultuur noemen). Dat lijkt eveneens van toepassing op de beleving van nationale identiteit. Ook daarop komen we nog terug.

5.5 Cognities, maar ook emoties

Zoals al meerdere malen werd opgemerkt: bij de visie op nationale identiteit is niet alleen het verstand betrokken, maar, zo blijkt telkens weer, ook het hart.⁷ In de vragenlijst die het uitgangspunt van onze enquête vormde, hebben we dan ook vragen naar de gevoelens die nationale identiteit bij onze respondenten oproept niet geschuwd. Zo informeerden we onder andere naar bij welke kenmerken of dingen die in Nederland spelen men positieve dan wel negatieve gevoelens heeft, naar welke gevoelens men heeft bij een reeks van lan- den, met welk land men zich het meest verbonden voelt, of bepaalde kenmerken bijdragen aan het gevoel van verbondenheid dat men heeft met Nederland en of men zich sterker verbonden voelt met zijn regio dan met het land als geheel. Dit heeft deels te maken met het hedendaagse spraakgebruik, maar toch ook met de indruk (het gevoelen) dat het bele- vingsaspect een belangrijke rol is gaan spelen bij de wijze waarop veel hedendaagse Neder- landers dingen evalueren.

Daarbij kunnen sterke collectieve emoties aan de dag treden: van de eerbiedige stilte en steeds weggepinkte tranen bij de herdenking van een ramp tot de publieke uitbarstingen van woede rondom een gewijzigd voorkomen van de knecht van Sinterklaas⁸ en van de opgetogen stemming bij een koninklijk huwelijk tot de wekenlange staat van opwinding en verbroedering onder het supporterslegioen van Oranje ten tijde van een wereldkampioen- schap voetbal. Daarbij lijkt zich een intensivering te manifesteren. Gebeurtenissen die indruk maken, worden ondubbelzinniger, nadrukkelijker, ongeremder en assertiever beleefd dan in eerdere, meer ingetogen en centraal georkestreerde tijden (zie o.a. Beunders 2002). In de dagen na de moord op Fortuyn bijvoorbeeld was het in stereotye- ringen steeds weer opduikende getemperde gemoed van de Nederlanders even helemaal afwezig te midden van wat wel is getypeerd als een *charivari* tegen de regering en publieke autoriteiten (Margry 2017: 125). Andere voorbeelden liggen voor het grijpen. Niet de mas- sale toestroom bij gebeurtenissen die indruk maken is nieuw, wel de intensiteit en onge-

remdheid waarmee emoties daarbij worden geuit en de ongemaskeerde (om niet te zeggen: gretige) wijze waarop die door de media in beeld worden gebracht (De Hart 2005). Waar komt die dramatisering vandaan? Is hier sprake van een verlangen naar nieuwe bindingen in een geïndividualiseerde samenleving? Wijst ze op een (hernieuwd) verlangen naar gemeenschap, gedeelde identiteit en solidariteitsbanden in een ontzuilde en geseculariseerde, mobiele en verzakelijkte samenleving?

In het verzuilde Nederland ontbrak het destijds niet aan nationaal besef. Wel hanteerde elke bevolkingsgroep (protestants-christelijk, rooms-katholiek, socialistisch, liberaal) zijn eigen interpretatie van een Nederlandse identiteit, wat het betekent Nederlander te zijn, en zijn eigen variant van de wijze waarop die verankerd was in de vaderlandse geschiedenis. Deze vanzelfsprekende nestgeur is voor een groot en toenemend aantal Nederlanders vervlogen. Naar aanleiding van de eerste politieke moord in de geschiedenis van het Koninkrijk der Nederlanden⁹ werd in verschillende commentaren met oudtestamentische metaforen gesteld dat ons land zijn onschuld had verloren. Het achterliggende beeld van een uittocht uit het paradijs lijkt te wijzen op een zeker crisisgevoel, gepaard aan een op de achtergrond sluimerende nostalgie.

Die laatste lijkt verbonden met het gevoel dat het voortbestaan van dingen die ons vertrouwd en dierbaar zijn precair is geworden en onder vuur ligt, dat we ze zelfs kwijt dreigen te raken. Dat gaat gepaard met niet alleen romantisering, maar ook de indruk dat hun band met onze identiteit onverbrekkelijk is en gevoed wordt vanuit lange historische wortels. Toch is massale voetbalgekte van betrekkelijk recente datum en kan bijvoorbeeld, à la Louis Davids, afreizen naar de bollen pas sinds de tweede helft van de negentiende eeuw; de eerste bollenvelden dateren uit die tijd. Het rood, wit en blauw van de Nederlandse vlag werd in 1937 bij Koninklijk Besluit vastgesteld en in 1932 werd het Wilhelmus officieel aangewezen als Nederlands volkslied. Sinterklaas als de oude bisschop met witte baard, rode mantel en mijter, die met zijn knecht zwarte Piet per stoomboot uit Spanje arriveert: ze dateren alle uit halverwege de negentiende eeuw; pakjesavond als wijdverbreid verschijnsel is van nog recentere datum (na de Tweede Wereldoorlog). De Dodenherdenking vond voor het eerst plaats op 4 mei 1946, Bevrijdingsdag wordt pas sinds 1990 gevierd. Ook fietsen is een traditie die als zeer Nederlands wordt beschouwd, maar nadat in 1870 de eerste rijwielen op de Nederlandse markt kwamen, groeide de fiets pas rond 1900 uit van een luxartikel tot werkelijk een volksvervoermiddel (met als hoogtepunt de jaren 1920-1950) (o.a. Lesisz 2004; Heerma van Voss et al. 2018: 462-467). Het zijn maar een paar voorbeelden van *invented traditions* die stammen uit de negentiende eeuw of (veel) later. Maar zo worden zij door vele Nederlanders vandaag de dag niet ervaren en daarbij nadert de gevoelstemperatuur zo nu en dan het kookpunt. Zoals we nog zullen zien, beschouwt menigeen in het hedendaagse Nederland ze als pijlers van een Nederlandse identiteit, als bronnen van nationale identificatie, die men gevrijwaard wil zien van relativeringen.

Meerdere auteurs hebben de heftige collectieve emoties bij onder andere de dood van Olof Palme (1986), prinses Diana (1997) en Pim Fortuyn (2002) in verband gebracht met een cri-

sis van het nationale zelfbewustzijn in westerse landen (bijv. Scharfe 1989; Walter 1999). Voor ons land is dit onder andere gedaan door de politicoloog De Beus. Schrijvend over de reacties in Groot-Brittannië op de Londense bomaanslagen (7 juli 2005) en in Nederland op de moord op Van Gogh (2 november 2004) stelt hij dat ons land gebukt gaat onder ‘een acute identiteitscrisis’ (NRC Handelsblad, 29 juli 2005). Margry schrijft, na een analyse van de briefjes en parafernalia waarmee mensen hun emoties naar aanleiding van de moord op Fortuyn tot uiting brachten, dat vele daarvan blijk gaven van een vorm van ‘popular nationalism’ die ‘focussed on an idealised image from the period prior to globalised, multicultural society’ (Margry 2007: 120). De relatie met een verbleekt nationaal besef is ook gelegd bij onder andere sportheraldiek of gedweep met het vaderlandse voetbalelftal (Pleij 1998; Winner 2002; Crolley en Hand 2002a en 2002b; Raatgever 2003; Van Zoonen 2004)¹⁰ en bij het koningschap van de Oranjes, dat in apologieën steeds weer is getypeerd ‘als bovenpartijdig instituut dat tevens de nationale mythe belichaamt’ (Huijsen 2002). Volgens de historicus Frijhoff (zie ook hoofdstuk 2) veranderen de uitingsvormen, maar blijft het gemeenschapsgevoel verrassend intact. ‘De toename van nationale rituelen wijst op de behoefte ons als gemeenschap te manifesteren.’ Juist nu, bij steeds verdere Europese eenwording, lijkt het bewustzijn van de eigen identiteit groter te worden en lijken ‘eeuwenlang gegroeide collectieve gedrags- en waardenpatronen’ aan belang te winnen (NRC Handelsblad, 3 augustus 1996).

In dit soort processen van betekenisverlening en transmutatie worden de grenzen tussen sacraal en profaan voortdurend in beide richtingen overschreden en kunnen zelfs de meest banale objecten een ‘heilige’, magische of metaforische betekenis krijgen (vgl. Sexson 1992). Behalve door een neiging tot ritueel knutselgedrag wordt de huidige houding volgens verschillende auteurs gekenmerkt door een nadruk op onmiddellijke ervaring, emotionele beleving en spektakel en daarnaast door een gerichtheid op instrumentaliteit en directe effecten, hier en nu (Post 2000: 153 e.v.; vgl. o.a. Koenot 1996; Voyé 1998). Beide aspecten (instrumentaliteit en dramatisering) zijn wel teruggevoerd op een vertrouwenscrisis. De sterkere instrumentaliteit wordt door onder andere Post (2000) geïnterpreteerd als een (hernieuwde) hang naar bezweringsrituelen, onder invloed van een toename van onveiligheidsgevoelens en een sterker besef van de contingentie van het leven (vgl. Beck 1992, 1997). De dramatisering van het rituele repertoire wordt door Elchardus (2002) gerelateerd aan een diffuus onbehagen in de cultuur, dat volgens hem te maken heeft met ‘onverwerkte maatschappelijke veranderingen’ (groeiende invloed van de media – vooral van de commerciële media –, secularisatie, opkomst van de kennismaatschappij en crisis van de verzorgingsstaat).¹¹

Als de aftrap van het toernooi nadert, de koninklijke bruiloftsstoet zich in beweging zet of plotseling de onheilstijding komt van de moord of de dood van een bekende Nederlander willen grote groepen hun emoties uitdrukken. Vervolgens komen steeds drie dingen naar voren. In de eerste plaats zoeken mensen in dergelijke situaties naar adequate gedragswijzen en benutten ze daarbij allerlei doorgaans latent in het bewustzijn aanwezige culturele elementen. De moderne massamedia zijn heel goed in staat dergelijke elementen aan de vergetelheid te ontrukken, ze manifesteren te maken en vervolgens in een oogwenk een

algemene presentie te verlenen. In de tweede plaats is er een sterke behoefte de heftige emoties zichtbaar te maken en met anderen te delen. Men doet zich uit met patriotistische symbolen, versiert zijn straat, ontsteekt kaarsen en legt bloemen bij de plek des onheils, zet zijn ontboezemingen op internetsites, zoekt anderen op om te praten, te zingen, aan manifestaties en optochten deel te nemen enzovoort. De uitingen worden door anderen begrepen, waardoor de eenzaamheid wordt verzacht, de emoties uit de anonimiteit worden getrokken en gevoelens van verbondenheid kunnen ontstaan. Naar zulke situaties waarin men zich één heeft gevoeld met de andere Nederlanders hebben we geïnformeerd in onze enquête. Dat kan op allerlei wijzen vorm krijgen. Ook alleen in zijn huiskamer, gezeten voor de rechtstreekse uitzending, kan men zich deelgenoot van die solidariteit voelen. In de derde plaats vallen er weliswaar duidelijk vaste patronen en institutionele aspecten te constateren bij de reacties op de gebeurtenissen, maar is de ruimte om daaraan tegelijkertijd een individuele draai te geven onmiskenbaar gegroeid. De Belgische socioloog Elchardus spreekt van een verschuiving ‘van cultuur als een gegevenheid naar cultuur als een product van *cultuurwerk*’ (Elchardus 2002: 49).

Gebeurtenissen die collectief indruk maken en het nationale gevoel prikkelen, werpen een golfslag op waarvan de deining bij tal van instellingen en instituties valt waar te nemen. Tot de voorspelbare reacties op bijvoorbeeld een dood die natiebreed als ingrijpend wordt ervaren (zoals de moorden op Fortuyn en Van Gogh of de MH17-ramp) behoren vlaggen die halfstok gaan, programmawijzigingen, stemmige muziek, commentaren en in memoriams op radio en televisie en in kranten, oploopjes van burgers op plaatsen die men verbindt met het leven van de gestorvene, het openstellen van condoleantierregisters in openbare gebouwen en op internet, herdenkingsdiensten in kerken, het optreden van woordvoerders van maatschappelijke geledingen en organisaties die hun deelneming betuigen enzovoort. De institutionele dimensie komt eveneens naar voren in de ruimtelijke plaatsing van publieke personen en officiële vertegenwoordigers bij de samenkomst: de viproom, koninklijke loge, skyboxen en andere gereserveerde plaatsen in het voetbalstadion; het stadhuis, het standbeeld van de Vader des Vaderlands en het Nationaal Monument op de Dam bij de vermoorde politicus; politici, hoge gasten, representanten van maatschappelijke instanties en de geestelijke bij het koninklijk huwelijk; de burgemeester en bekende figuren uit de media- en de muziekwereld bij de begrafenis van de volkszanger. Wordt een route afgelegd, dan zijn daarin plaatsen opgenomen die verwijzen naar de publieke orde van de gemeenschap: een stadhuis, paleis of kerk, de hoofdstad of de regeringszetel. Publieke figuren en plaatsen maken deel uit van het ceremoniële scenario en helpen zo mee een institutionele inbedding te scheppen en de gebeurtenis, de beleving daarvan door de direct betrokkenen en de bredere gemeenschap met elkaar te verbinden. Zo sluit men de rijen en wordt een tijdelijke saamhorigheid gevonden. Soms wordt die later nog eens bekrachtigd en in het collectieve geheugen verankerd via een monument (zie ook hoofdstuk 12).

5.6 Gras of hooi?

Die verankering via een monument verwijst er al naar en het is nu al een paar keer opgemerkt: een identiteit veronderstelt een zekere mate van stabiliteit en contextonafhankelijkheid. Identiteiten ontwikkelen zich, ze zijn niet voor eens en altijd gegeven. Anderzijds: geen identiteit, geen nationale identiteit, zonder een gevoel dat er iets beklijft te midden van alle verandering. En evenmin zonder vergelijking met andere identiteiten en de ermee verbonden afgrenzingen. Wat wij als typerend voor onszelf zien, onttrekt zich naar ons gevoel aan de waan van de dag, gaat niet op in toevallige omstandigheden en ontbreekt in onze ogen bij (veel) anderen. Wat niet hoeft te betekenen dat het eeuwigheidswaarde heeft, noch dat wij het als uniek achten voor onszelf. Externe en interne factoren zijn van invloed op de stabiliteit van een nationale identiteit. Dat geldt bijvoorbeeld voor abrupte en onvoorziene maatschappelijke of economische ontwikkelingen, fricties tussen bevolkingsgroepen of tussen elites en gewone burgers, normatieve stuurloosheid, globalisering en het opgaan in internationale verbanden. Zij kunnen aanleiding geven tot een gevoel van verlies van nationale eigenheid en coherentie (trouwens, zoals we zagen, ook tot revitalisering ervan). Over die uniciteit is hierboven al wat gezegd. Wie zich met een zwaar Gronings accent meldt bij een Leids dispuut of zich in een rolstoel opstelt langs de zijlijn van de voetbalwedstrijd van zijn kinderen is een vreemde eend in de bijt. Dat accent of die rolstoel mag als een opvallend kenmerk worden beleefd, uniek is het natuurlijk niet. In de provincie van herkomst of in een revalidatiecentrum zijn de rollen omgekeerd.

De eendrachtige en onbesmukte identificatie met een Nederlandse identiteit als culturele eenheid en de ophemeling daarvan die ooit (in de negentiende eeuw) vanzelfsprekend waren, zijn dat nu niet meer. Het is een ontwikkeling die ook sterke tegenkrachten oproept, nationaal en internationaal. De discussies rond wat gezien wordt als nationaal erfgoed of inheemse tradities vormen daarvan maar één voorbeeld. Hoe zit het eigenlijk? Zijn de sociale, politieke en rechtskundige inrichting van onze samenleving, normen en waarden, gewoonten en tradities, sportprestaties en religie een levendig in het bewustzijn aanwezig erfgoed of is hier sprake van een traag maar gestaag vervagen van weliswaar nog aanwezige, maar doodse restanten van een voorbije tijd? Gras of hooi? – om het eens agrarisch te formuleren. Gaat het om aspecten waaraan, zij het in variërende mate, nog steeds gehecht wordt en die het handelen bepalen, die de waarneming kleuren en de verbeelding prikkelen? Om nieuw zeer zelfs misschien, verbonden met heftige reacties waar geknabbeld dreigt te worden aan wat men als typisch Nederlands ervaart? Of gaat het veeleer om zaken die misschien als gegeven worden beschouwd, maar niet of nauwelijks een inspiratiebron vormen voor met wie wij ons identificeren en voor hoe vandaag de dag actief vorm wordt gegeven aan het nationale bewustzijn? Ook daarop zullen we straks uitvoerig ingaan, op basis van de onderzoeksgegevens die we hebben verzameld onder de bevolking.

Enig inzicht verschaft om te beginnen een aanvullende vraag, die informeert naar in hoeverre de verschillende aspecten bijdragen tot een gevoel van verbondenheid met Neder-

land. Van de vraag wat ons typeert, stappen we daarmee over naar het durkheimiaanse vraagstuk wat ons bij elkaar houdt (o.a. Durkheim 2013). Verdere informatie kan ontleend worden aan door ons gestelde vragen naar wat men als bedreigingen dan wel versterkingen van een Nederlandse identiteit ervaart, met andere woorden: welke identiteit men als gewenst ziet voor Nederland. Zo veel is wel duidelijk: 'ik voel mij betrokken bij Nederland' is een ander type uitspraak dan 'ik ben gehecht aan mijn oldtimer Citroën ds'. Natuurlijk, je kunt een nationale cultuur interpreteren als een set van regels en standaardgedragingen, zoals je opera kunt beschouwen als een gebeuren waarin een aantal ouderwets uitgedoste personen even luidkeels als omslachtig in contact met elkaar treden. Maar daarbij ga je op zijn minst voorbij aan de betekenis die betrokkenen er doorgaans aan toekennen en aan de emotionele lading ervan. En die heeft – dat zal nog duidelijk worden – in hoge mate ook te maken met vertrouwdeheid en identificatie, betrokkenheid en gevoelens van verbondenheid.

We stelden al eerder dat een identiteit altijd vergezeld gaat van het trekken van grenzen tussen binnenwereld en buitenwereld, van insluiting en buitensluiting. De mate waarin dit gebeurt en of het als opportuun wordt ervaren, verschilt niet alleen per bevolkingsgroep, maar ook naar historisch tijdvak. Zij is aan verandering onderhevig en wordt mede bepaald door de situatie of het identiteitsaspect waarom het gaat. Vanuit het besef van een eigen identiteit kan op zoek worden gegaan naar voorlopers en geestverwanten, maar tevens het contrast worden aangezet met wat wordt ervaren als andere identiteiten. Wat ook al ter sprake kwam: een identiteit heeft een sociale dimensie, zij wordt gevormd en bekrachtigd in het contact met anderen (bijv. Barth 1969; Taylor 1989; Cote en Levine 2002; Baumann en Gingrich 2004). Hoe dit ook uitpakt, met het vermaarde Thomastheorema in gedachten heeft de wijze waarop men zijn identiteit definieert ook consequenties voor het handelen – dat dan weer terugslaat op de ervaring van identiteit. Massaal verzameld in kuchloze stilte op de Dam tijdens de Dodenherdenking kan een sterk gevoel van saamhorigheid ontstaan. Nieuwsgierig naar de Johan Cruijff Arena wordt besloten die met een bezoek te vereren, maar eenmaal te midden van spreekkoren die vanaf de tribunes golven, de dochter gestoken in een die dag aangeschaft Ajax-shirt, wordt het steeds moeilijker de rol van objectieve toeschouwer te cultiveren, zelfs in een stadion vol Amsterdamse kritische consumenten.

5.7 Enquête

Wie op een luchthaven, op een treinstation of in het centrum van een grote stad een boekhandel binnenloopt, treft daar een allerlei handleidingen en gidsen aan waarin de toerist wegwijs wordt gemaakt in hoe het er hier te lande aan toe gaat en welke nationale eigenaardigheden zich daarbij manifesteren. Stereotypering vindt niet alleen door buitenlanders plaats, ook Nederlanders zelf bedienen zich vaak van karakteriseringingen die suggereren dat ons land en zijn bewoners niet zomaar te verwarren zijn met andere landen en volkeren. Het is een defilé met vaste deelnemers dat langs paradeert: van drop tot Deltawerken, van egalitarisme tot Elfstedentocht, van polderen tot Prinsjesdag, van tulpen tot Tachtigjarige

Oorlog, van zuinigheid tot Zwarte Piet. Niet zelden zijn het de eigen indrukken die de meest geciteerde bron vormen. Hoe het lijdend voorwerp zelf tegen zijn aardigheden en eigenaardigheden aankijkt, speelt doorgaans een ondergeschikte rol; het perspectief is dat van de verbaasde of geamuseerde buitenstaander, de commentator die het spel vanaf de perstribune volgt. Representatief onderzoek onder de Nederlandse bevolking ontbreekt nagenoeg; onderzoek dat kan leren of de gesignaleerde kenmerken ook door gewone bewoners van het land worden herkend en belangrijk gevonden, of dit per kenmerk en bevolkingsgroep verschilt en of ze bepalend zijn voor de band die men met zijn land heeft. Die lacune vormde het uitgangspunt voor dit rapport en de hier gerapporteerde bevolkingsenquête.

Symbolen, waarden, mythen, herinneringen en tradities, maar ook instituties, landschappelijke kenmerken, gebruiken (van eten tot kledingstijlen), taal, religie, kunstuitingen, historische gebeurtenissen, sacrale objecten en momenten, helden, iconische kenmerken, persoonlijkheidstrekken: we hebben geprobeerd ze te operationaliseren via een vragenlijst. Grofweg gaat het daarbij om de volgende twaalf categorieën: (1) de Nederlandse democratie, burgerlijke vrijheden en de rechtstaat; (2) normen, waarden, persoonlijkheidskenmerken en omgangsvormen; (3) tradities en gewoonten; (4) de verzorgingsstaat; (5) religie; (6) de nationale geschiedenis; (7) taal en symbolen; (8) het landschap; (9) de economie; (10) kunst en literatuur; (11) helden; (12) sportprestaties. In de vragenlijst waarin naar dit alles is geïnformeerd, zijn formeel in ons land geïnstitutionaliseerde kenmerken opgenomen naast aspecten die ontleend zijn aan de informele levenssfeer, elementen van de zogenoemde hoge naast die van de populaire cultuur of volkscultuur, voorbeelden uit lang vervlogen tijden (zoals de Gouden Eeuw) naast recenter ontstane tradities en hedendaagse mores.

Dit oogt wellicht als het methodologische equivalent van een culturele confettibom, maar er is naar gestreefd in de uitgebreide en gevarieerde lijst van 185 kenmerken zo veel mogelijk uiteenlopende elementen op te nemen die door experts, in wetenschappelijke studies maar ook in beschouwingen en verslagen die gericht zijn op een breed publiek, worden verbonden met een Nederlandse identiteit. Op basis daarvan proberen we de diverse dimensies van wat als de nationale identiteit wordt omschreven in beeld te krijgen, overigens zonder de pretentie van volledigheid bij de indicatoren per dimensie.

Zoals al meermalen is aangegeven, staat het perspectief van gewone burgers op nationale identiteit centraal in dit rapport. Hoe kijkt de Nederlandse bevolking aan tegen een Nederlandse identiteit en vallen er dienaangaande verschillen te constateren tussen bevolkingsgroepen? In hoofdstuk 1 is een rondgang gemaakt langs de visies die daarop in de wetenschappelijke literatuur in omloop zijn en ter voorbereiding van het formuleren van de vragenlijst is een aantal Nederlandse experts uitgebreid geïnterviewd. Maar ideeën over nationale identiteit blijven niet beperkt tot wetenschappers, net zomin als biologen de enigen zijn met een visie op circusolifanten. Het accent ligt in dit rapport op manifestaties van wat aangeduid kan worden als ‘alledaags nationalisme’ (Billig 1995; Edensor 2002). Hierbij gaat het om de opinies en gedragingen van gewone Nederlanders, hun interpretatie van

een Nederlandse identiteit en hoe zij daaraan in hun publieke en persoonlijke leven vorm geven. Om daar zicht op te krijgen, is gebruikgemaakt van focusgroepen en een omvangrijke bevolkingsenquête waarin plaats is ingeruimd voor zowel gesloten vragen als vragen waarbij de respondenten de ruimte kregen om in hun eigen woorden hun opvattingen weer te geven. De items komen niet uit de lucht vallen, maar zijn opgetekend en genoemd door burgers zelf. De aldus verzamelde gegevens vormen de empirische basis voor een analyse van hoe de huidige Nederlandse bevolking denkt over een Nederlandse identiteit. De volgende vragen zijn daarbij richtinggevend.

Om te beginnen zijn dat vragen naar wie wij (eigenlijk) zijn: wat achten Nederlanders typerend voor hun land, wat zien zij als karakteristieke, authentieke kenmerken van Nederlanders en bestaat er wel zoiets als een Nederlandse identiteit in hun ogen?¹² Vervolgens richten we ons op het sociale aspect en vragen ons af wat ons bindt en verbindt, en welke elementen daarbij het zwaarst tellen. Het derde aspect waaraan we aandacht zullen besteden, is eerder normatief van karakter en heeft betrekking op wat men vooral waardeert dan wel verwerpt in een Nederlandse identiteit en wat wordt gezien als bedreigingen van daarvan. In de vierde plaats: valt er een typologie van de bevolking op te stellen, vertrekkend vanuit de opinies over de nationale culturele identiteit? Als vijfde onderdeel van dit hoofdstuk gaan we ten slotte in op scheidslijnen die aan de dag treden met betrekking tot het nationaal bewustzijn en de ideeën over een Nederlandse identiteit? Bij elk van de genoemde facetten keert steeds de vraag terug hoe coherent het gehuldigde beeld van een Nederlandse identiteit is en in hoeverre er met betrekking daartoe gesproken kan worden van consensus in de publieke opinie, van een communis opinio, een gedeelde visie. Valt daarin een aantal dimensies of fundamentele kenmerken te ontdekken en zijn er verschillen naar onder meer leeftijd, geslacht, opleiding, inkomen, politieke voorkeur en etnische achtergrond? De klassieke vindplaats van een ongedifferentieerd spreken over wat ‘het volk’ vindt of wil is de politieke retoriek. Maar de felle debatten rondom thema’s verbonden met Nederlandse tradities, nationale identiteit en nationale geschiedenis geven de indruk dat het bepaald niet om een eenduidig en uniform geïnterpreteerd onderwerp gaat, maar om een onderwerp waarbij stromingen en groepen soms lijnrecht tegenover elkaar staan (zie ook hoofdstuk 8).

5.8 Van concept naar meting

In het voorgaande is een aantal lijnen door de literatuur over nationale identiteit getrokken. Enkele centrale begrippen passeerden de revue, evenals invalshoeken van waaruit het onderwerp benaderd wordt. We recapituleren nog even kort onze belangrijkste overwegingen en gaan in op de hoofdbegrippen. Opnieuw: met dit *Sociaal en Cultureel Rapport* beogen we bij te dragen aan de (empirische) literatuur over het thema nationale identiteit, c.q. een Nederlandse identiteit, door het burgerperspectief daarop in kaart te brengen. Centraal staat de vraag in hoeverre sprake is van gedeelde beelden over Nederland en gedeelde identificatie daarmee bij gewone Nederlanders. Waarin vindt men elkaar en waar vallen verschillen tussen groepen onder de bevolking waar te nemen? Zoals in het inleidende eer-

ste hoofdstuk is uiteengezet, kent de literatuur een behoorlijke verscheidenheid aan perspectieven op nationale identiteit en definities van het concept. We zijn vertrokken vanuit een zo open mogelijke, brede benadering die grotendeels aansluit bij de inzichten van auteurs als Smith (1989, 1991, 2000a), Kohn (1944), Renan ([1887] 2013) en Leerssen (2015).¹³ Maar om via empirisch onderzoek inzicht te kunnen geven in de betekenis van het begrip Nederlandse identiteit vanuit het perspectief van de burgers zijn keuzes omtrent afbakening en accentuering onvermijdelijk. Die worden hieronder stapsgewijs nog eens uiteengezet, aan de hand van het schema. In één zin samengevat, kan een werkdefinitie van nationale identiteit als volgt worden geformuleerd: *het geheel van collectief gedeelde beelden over wat Nederland is of zou moeten zijn en de collectief gedeelde vormen van identificatie daarmee.*

Ter toelichting gaan we kort in op enkele centrale elementen van ons onderzoek, die eerder uitgebreider zijn besproken. Hier benoemen we de belangrijkste uitgangspunten voor het ‘meten’ van nationale identiteit.

Een eerste startpunt is dat nationale identiteit *multidimensionaal* is. Als de voorgaande hoofdstukken iets duidelijk hebben gemaakt, is het de noodzaak om verschillende aspecten van identiteit en identificatie te onderkennen. Waar voor de één het landschap een bron van herkenning is, is voor de ander de mogelijkheid om in alle vrijheid zijn geloof uit te oefenen cruciaal voor de binding met Nederland. In hoofdstuk 7 zullen we de dimensionaliteit van nationale identiteit verder uitwerken. Uitgangspunt is dat er variatie is in het belang dat gehecht wordt aan verschillende aspecten van identificatie met Nederland. Een tweede onderscheid dat we maken, is dat tussen civiel- en etnisch-nationalistische categorieën. Alle dimensies zijn te vinden op het *continuüm civic-ethnic*. De civiel nationalistische of politiek-juridisch-institutionele dimensie heeft betrekking op aspecten die te maken hebben met democratie, vrijheden, rechtsstaat en verzorgingsstaat. De culturele dimensie betreft tradities en gewoonten, normen en waarden, omgangsvormen en kunst en literatuur. Het onderscheid ethnic-civic is evenwel niet altijd één op één op een dimensie te plakken. Veel dimensies hebben zowel een ethnic als een civic aspect. Iemand kan de vrijheid van religie bijvoorbeeld in abstracte zin waarderen, terwijl een ander bij de vrijheid van religie veeleer denkt aan het kerkgebouw waarmee hij of zij binding heeft. In dat laatste geval is de symboolwaarde erg groot. In hoofdstuk 8 speelt het onderscheid tussen ethnic en civic een centrale rol.

Ten derde leiden de voorgaande hoofdstukken tot een belangrijk onderscheid tussen cognitieve en gevoelsmatige aspecten van verbondenheid. In het eerste geval gaat het om wat mensen in meer of mindere mate typerend voor Nederland vinden. In het tweede geval gaat het om wat mensen meer of minder belangrijk achten voor hun binding met Nederland. Het *onderscheid tussen typerend en verbondenheid* wordt consequent gemaakt in wat hier volgt en in alle volgende hoofdstukken.

Het vierde en laatste uitgangspunt is dat de vragen moeten *aansluiten bij de leefwereld* van de respondenten. Het geeft geen zin te vragen naar het belang van symbolen in het algemeen. Symbolen, tradities en bijvoorbeeld vrijheden zijn begrippen die in de wetenschappelijke

literatuur zeer bruikbaar zijn, maar in een enquête vertaald moeten worden naar de alledaagse werkelijkheid.

Op basis van de genoemde uitgangspunten hebben we de enquête Denkend aan Nederland ontwikkeld. In hoofdstuk 18 zijn alle methodologische details te vinden over de totstandkoming van deze vragenlijst. In de enquête hebben we burgers in Nederland een lijst met items voorgelegd. Nogmaals: deze lijst van 185 items komt niet uit de lucht vallen. Ze is gebaseerd op een combinatie van inzichten uit de wetenschappelijke literatuur, opvattingen van experts en de mening van burgers in Nederland. In aanvulling op de 185 items hebben we in de enquête ruimte gelaten voor open vragen. Dat biedt respondenten de mogelijkheid om eventuele (in hun ogen) ontbrekende aspecten te benoemen. Respondenten is gevraagd te reageren op de volgende twee vragen. De eerste vraag meet in welke mate een bepaald aspect typerend wordt gevonden voor Nederland. De tweede vraag richt zich op het affectieve aspect van identiteit. De letterlijke formulering van deze twee vragen is als volgt:

- a *Vindt u dit (aspect) typerend voor Nederland? Daarmee bedoelen we: als u denkt aan Nederland, is dit volgens u een belangrijk kenmerk van Nederland? Het hoeft dus niet uniek te zijn voor Nederland. U kunt deze vraag beantwoorden op een schaal van 1 tot en met 5, waarbij 1 staat voor 'helemaal niet typerend' en 5 voor 'heel erg typerend'. Als u het onderwerp niet kent, kunt u dat invullen. Dan hoeft u vraag b niet te beantwoorden. [1 = helemaal niet typerend, 2 = niet typerend, 3 = neutraal, 4 = typerend, 5 = heel erg typerend, 6 = ik weet het niet, 7 = dit ken ik niet]*
- b *Draagt dit bij aan uw gevoel van verbondenheid met Nederland? Daarmee bedoelen we: is dit aspect belangrijk voor uw band met Nederland? Deze vraag kunt u beantwoorden op een schaal van 1 tot en met 5, waarbij 1 staat voor 'draagt helemaal niet bij aan mijn gevoel van verbondenheid met Nederland' en 5 voor 'draagt heel erg bij aan mijn gevoel van verbondenheid met Nederland'. [1 = draagt helemaal niet bij, 2 = draagt niet bij, 3 = draagt enigszins bij, 4 = draagt bij, 5 = draagt heel erg bij, 6 = ik weet het niet]*

In dit hoofdstuk en het volgende gebruiken we de antwoorden op de individuele vragen (de 185 items) die gesteld zijn aan de respondenten.¹⁴ Daarbij moeten we in het achterhoofd houden dat het om gemiddelde scores gaat. In hoofdstuk 6 analyseren we de antwoorden op de open vragen. In hoofdstuk 7 groeperen we de items naar dimensies op basis van het antwoordpatroon van de respondenten. We zullen zien dat de dimensies die tot stand komen (we vinden er veertien voor zowel typerend als verbondenheid) zeer goed aansluiten bij de aspecten van nationale identiteit zoals die in de literatuur worden besproken. In hoofdstuk 8 gebruiken we deze veertien dimensies van verbondenheid om te analyseren wat de belangrijkste ankerpunten zijn in het (soms verhitte) debat over nationale identiteit. Tezamen bieden hoofdstuk 5, 6, 7 en 8 een beeld van wat Nederlanders bindt aan hun land en wat zij typerend vinden voor Nederland. Wat deze hoofdstukken uniek maakt, is zoals eerder aangestipt het burgerperspectief. In de hoofdstukken 9, 10, en 11 zetten we de bril op van de buitenstaander.

Op deze wijze vormen we ons een indruk van de persoonlijke beelden die er van Nederland in omloop zijn onder de bevolking en met welke gevoelens deze gepaard gaan. Mensen delen percepties en denkbeelden over wat Nederland typeert en wat juist niet. Sommige kenmerken waarderen ze en vormen voor hen een aanleiding tot identificatie met het land en gevoelens van betrokkenheid ermee, andere daarentegen niet. En dan zijn er nog de idealen, wensen en hoopvolle verwachtingen waarmee een nationale identiteit omkleed kan zijn, maar ook de bedreigingen die men ziet, wat men vreest met het oog op de toekomst. Beeld, ideaalbeeld, toekomstbeeld. Wat is en wat (nog) niet is. Ook het laatste is belangrijk: via vergelijking met het andere komt het eigene in zicht, via wat men op zich af ziet komen, omarmd waaraan je gehecht bent. Beelden over Nederland worden niet alleen gevormd door mensen in Nederland, maar ook door mensen daarbuiten. Beide typen beelden zijn bepalend voor perspectieven op nationale identiteit.

De Nederlandse identiteit in haar vele verschijningsvormen heeft geen adres of hoofdkwartier waar de statuten ingezien kunnen worden of een keurmerk wordt uitgereikt. Uitgangspunt is dat er sprake is van een verscheidenheid aan beelden over wat Nederland (idealiter) is en gevoelens van verbondenheid daarmee.¹⁵ We vormen ons daarvan een indruk via gegevens die op individueel niveau werden verzameld. Zijn er, te midden van alle pluriformiteit, ook denkbeelden en gevoelens die breed gedeeld worden? Door wie dan en wanneer?

Beelden die mensen hebben bij Nederland komen niet rechtstreeks maar gefilterd bij hen binnen. De indruk dat bepaalde dingen van oudsher deel uitmaken van onze culturele bagage of dat we elkaar daarin met zijn allen vinden, zijn zulke filters en niet de onbelangrijkste. Zij spelen mee in de constructie van ideaalbeelden van het land. Media (zie hoofdstuk 3), maar ook de interactie met anderen en alledaagse communicatie dragen bij aan de vorming, vormgeving en instandhouding van deze beelden. Zij maken deel uit van wat in de sociologie wel wordt aangeduid als de geloofwaardigheidsstructuur (*plausibility structure*) van opvattingen over nationale identiteit.

5.8 Eerste uitkomsten op hoofdlijnen

5.8.1 Over de kenmerken van onze identiteit en of die een band scheppen

In deze paragraaf concentreren we ons op het algemene beeld en lopen de uitkomsten op hoofdlijnen langs. Ter sprake komen de volgende vragen. Wat acht men typerend voor Nederland en wat minder of juist niet? Bestaat er eigenlijk zoiets als een Nederlandse identiteit en kunnen wij elkaar daarin vinden? Vormen kenmerken die aan Nederland worden toegeschreven een aanleiding om zich verbonden te voelen met het land? Voor welke kenmerken geldt dit in sterke mate en voor welke kenmerken minder of juist niet? In hoeverre gaat die verbondenheid gepaard met een gevoel van verantwoordelijkheid voor het reilen en zeilen hier te lande? Zijn er momenten waarop men zich identificeert met zijn landgenoten en welke zijn dat dan? Is het geloof in een Nederlandse identiteit gerelateerd aan de

band die men met het land ervaart? Waar we in de figuren hierna gemiddelde scores rapporteren, zullen we in hoofdstuk 7 en 8 de spreiding in de antwoorden expliciet in beschouwing nemen.

5.8.1.1 Typisch Nederland!

Rangorde

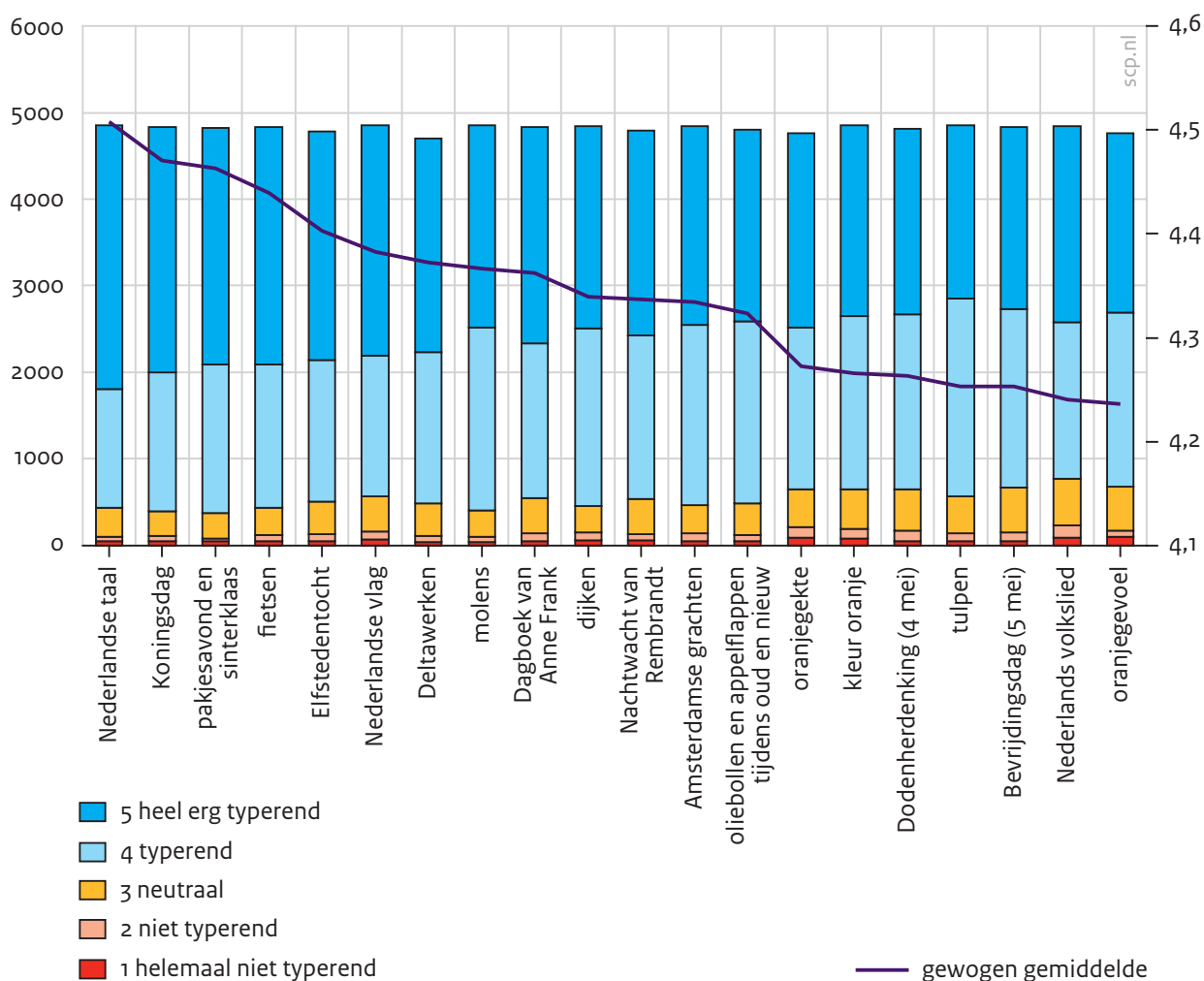
Aan de hand van de vragenlijst is vast te stellen welke van een groot aantal kenmerken voor onze respondenten als karakteristiek of als minder karakteristiek gelden voor Nederland. Naar hun beweegredenen voor dit oordeel kan slechts een slag worden geslagen; daarnaar is niet geïnformeerd. In de figuren hierna zijn de twintig meest karakteristieke kenmerken en de twintig minst karakteristieke kenmerken in de ogen van de ondervraagden opgenomen, exclusief degenen die geen antwoord gaven (zie tabel B1 in de Bijlage voor de scores op alle voorgelegde 185 kenmerken). Geen enkel van de voorgelegde kenmerken wordt door iedereen als karakteristiek gezien, maar er is wel een flink aantal kenmerken dat door vrijwel alle ondervraagden typerend wordt gevonden voor Nederland. Elementen van de volkscultuur zijn prominent aanwezig in de top veertig van kenmerken die Nederlanders als karakteristiek voor hun land beschouwen. Wie ze afdoet als clichés voegt niets toe aan wat hier empirisch is vastgesteld: het nationale zelfbeeld is opgebouwd uit steeds weer terugkerende elementen. Op de coherentie van dat zelfbeeld gaan we later apart in.

Wij Nederlanders spreken Nederlands en hebben onze eigen tradities, bijvoorbeeld pakjesavond en Sinterklaas en oliebollen en appelflappen tijdens Oud en Nieuw. Zoals wij ook onze karakteristieke symbolen hebben: de Nederlandse vlag, het Wilhelmus en de kleur oranje. Massaal komen wij bij elkaar op Koningsdag, bij de Dodenherdenking, op Bevrijdingsdag en rondom een Elfstedentocht. Wij zijn herkenbaar aan de kleur oranje, soms in gedeelde oranjegekte, en wij fietsen opvallend graag. Zo zijn onze manieren. Ons landschap kenmerkt zich door molens, dijken, tulpen en bollenvelden, maar ook de Deltawerken en de Amsterdamse grachten zijn typisch *made in the Netherlands*. Kan het Hollandser dan de *Nachtwacht* van Rembrandt? En ook het dagboek van Anne Frank maakt duidelijk deel uit van onze identiteit. Aldus kan het beeld worden samengevat dat Nederlanders blijken te hebben van wat hen het meest kenmerkt (en daarmee onderscheidt van andere volken). Taal, collectieve feesten en feestdagen in de familiesfeer, nationale herdenkingen en symbolen, historische kunst en literatuur: de top twintig wordt gedomineerd door etnisch-symbolische elementen van nationale identiteit. Daarnaast spelen tot de verbeelding sprekende onderdelen van de Nederlandse infrastructuur of architectuur en iconische aspecten van het Nederlandse landschap een rol.

Civiel nationale kenmerken (die betrekking hebben op ons politieke stelsel, burgerlijke vrijheden en het rechtsstelsel) zijn absent in de top twintig. Dat betekent niet dat zij als onbelangrijk worden ervaren, maar wel dat zij niet als typerend voor ons land worden beschouwd.

Figuur 5.1

Wat acht men het meest typerend voor Nederland?^a Antwoorden op de twintig vragen met het hoogste gemiddelde, uitgesplitst naar antwoordcategorieën, personen van 16 jaar en ouder (uitkomsten gewogen voor steekproefkenmerken)

a Exclusief: 'ken ik niet' en 'weet ik niet'.

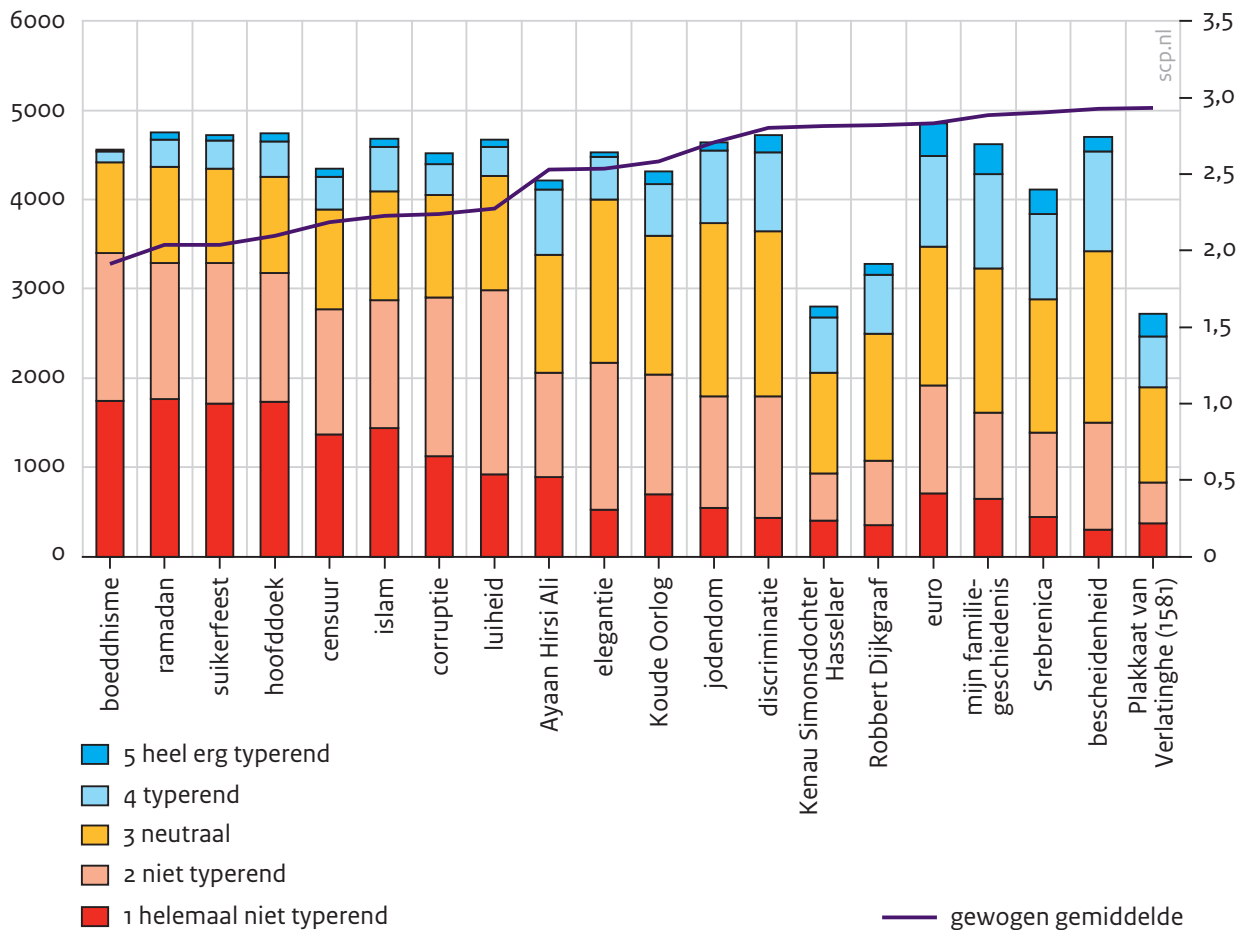
Bron: SCP, DAN'18

Etnisch-symbolische en omgevingsaspecten keren ook terug in de daaropvolgende tien kenmerken in de rangorde (op plaats 21-30). Ditmaal gaat het om onder andere schaatsen en ijspret, om beschuit met muisjes bij een geboorte en niet te vergeten om klompen. Ook het oranjevoel duikt weer op, net als landschappelijke kenmerken: de inpoldering van de Noordoostpolder en Flevoland en de Keukenhof. Nu maken ook de eerste helden of historische persoonlijkheden hun entree: Willem van Oranje en Johan Cruijff (als vader des voetballands), ex aequo op de zesentwintigste plaats. Een algemene waarde (vrijheid) verschijnt voor het eerst in de reeks. Verder wordt de Watersnoodramp van 1953 als een typisch Nederlands fenomeen aangemerkt. Natuurlijk gaat het hierbij niet om de vraag of de Watersnoodramp of Johan Cruijff typisch Nederlands zijn. Deze voorbeelden (er zijn er meer) komen enkel in Nederland voor en zijn dus uniek. Waar het om gaat is het relatieve

belang dat aan deze aspecten wordt gehecht door Nederlanders ten opzichte van andere aspecten.

Figuur 5.2

Wat acht men het minst typerend voor Nederland?^a Antwoordgedrag op de twintig vragen met het laagste gemiddelde, uitgesplitst naar antwoordcategorieën, personen van 16 jaar en ouder (uitkomsten gewogen voor steekproefkenmerken)

a Exclusief: 'ken ik niet' en 'weet ik niet'.

Bron: SCP, DAN'18

Onder de resterende kenmerken waaraan gemiddeld een score van 4,0 of meer wordt toegekend (waarbij 4 = typerend en 5 = heel erg typerend) treffen we andermaal kenmerken aan die betrekking hebben op volksgewoonten (haring happen, kaas, stampot, de boekentas met vlag bij het behalen van een diploma) en daarnaast weer enkele omgevingsaspecten (het polderlandschap, de Waddenzee en Waddeneilanden, de Rotterdamse haven, het Rijksmuseum). De oranje sfeer keert terug in de geïnstitutionaliseerde vorm van het Koninklijk Huis en Prinsjesdag. Daarnaast krijgt het begrip vrijheid gezelschap van enkele specifieke burgerlijke vrijheden: de vrijheid van meningsuiting en de gelijkheid van homo en hetero voor de wet. De welhaast iconische jeugdliteratuur *Jip en Janneke* van Annie M.G. Schmidt en *Nijntje* van Dick Bruna blijkt eveneens als karakteristiek Nederlands te

worden gezien. Als zonder meer typerend voor ons land gelden ten slotte nog het polderen, de handelsgeest en de voc.

Aan de andere zijde van het spectrum zijn er aspecten die onze respondenten eerder als wezensvreemd aan een Nederlandse identiteit lijken te ervaren. In beiderlei zin – qua typerendheid voor ons land en, zoals we nog zullen zien, als bron van identificatie ermee – geldt dit voor vier kenmerken die plegen te worden geassocieerd met de islam: de islam zelf, de hoofddoek, de Ramadan en het Suikerfeest. Ongeveer twee derde van de ondervraagden geeft te kennen deze als niet typerend te zien voor een Nederlandse identiteit en ruim een derde ziet deze hiervoor zelfs als ‘helemaal niet’ typerend. Hier lijkt typering over te gaan in stereotypering en autostereotypering. Ook een andere religie, het boeddhisme, maakt overigens deel uit van de kenmerken waarbij men de grootste distantie ervaart. Over de Bataafse Opstand, Robbert Dijkgraaf en Kenau Simonsdochter Hasselaer geeft meer dan een derde tot de helft van de ondervraagden geen oordeel (waarover hierna), maar wie dat wel doet, vindt ze overwegend niet typerend voor ons land. Zoals vermeld: naar de redenen hiervoor is het gissen.

Er zijn meer personen en gebeurtenissen die prominent aanwezig zijn in alle overzichten van de vaderlandse geschiedenis maar door onze respondenten niet als toonbeelden van een Nederlandse identiteit worden beleefd, waaronder het Plakkaat van Verlatinghe (1581), de Vrede van Münster (1648), de NSB, de moord op de gebroeders De Witt, Spinoza en Bonifacius. Zoals er ook BN'ers zijn voor wie in hun visie hetzelfde geldt (het fotomodel Doutzen Kroes, de politicus Ahmed Aboutaleb en de dressuuramazone Anky van Grunsven), aspecten die vaak geassocieerd zijn met het Nederlandse volkskarakter (zoals zelfbeheersing, ironie, risicomijdendheid, bothedheid, betweterigheid en achterkamertjespolitiek) en kunstuitingen (bijvoorbeeld *Victory Boogie Woogie* van Mondriaan en de boeken van Harry Mulisch). Het humanisme en het rooms-katholicisme worden evenmin als echt typisch Nederlands ervaren.

Tot zover de antwoorden op de 185 voorgelegde items. In de vragenlijst is tevens een open vraag opgenomen om respondenten de mogelijkheid te bieden zelf aan te geven wat volgens hen belangrijke kenmerken van Nederland zijn. Op basis van de antwoorden van 1306 respondenten hebben we de antwoorden gecategoriseerd en dat heeft tot de wordcloud in figuur 5.3 geleid.¹⁶ Deze vraag vult de voorgaande analyse aan omdat we de respondenten hier gevraagd hebben naar wat volgens hen *belangrijke* kenmerken zijn van Nederland. Hoe groter de letters, hoe meer een bepaalde term wordt gebruikt.

Figuur 5.3

Wordcloud belangrijke kenmerken van Nederland

Bron: SCP, DAN'18

Ter toelichting merken we op dat onder het begrip ‘Typisch Nederlandse symbolen’ antwoorden zijn opgenomen die spreken over de vlag, het volkslied, oranje(gevoel), koningshuis, taal en aspecten van de Nederlandse geschiedenis. Er springen enkele sleutelwoorden uit die respondenten gebruiken bij de beantwoording van de vraag wat zij belangrijke kenmerken van Nederland vinden, namelijk vrijheid en vrijheid van meningsuiting, tolerantie (waarover meer in het hoofdstuk 10), democratie, landschap (zie ook hoofdstuk 13) en typisch Nederlandse symbolen als de Nederlandse vlag en het koningshuis. Hier gaat het dus niet alleen om wat typerend is, maar ook om wat als een *belangrijk* kenmerk wordt gezien. Op hoofdlijnen worden symbolen nu aangevuld met democratie en vrijheid.

Qué?

In het voorgaande kwam het al enigszins naar voren: wat via media als de televisie tot ons komt of wat een tijdlang spraakmakend is op het internet, kan een vertekend beeld geven van wat leeft onder de bevolking (zie hoofdstuk 3). Dat blijkt maar weer eens als we een blik werpen op de ontbrekende waarnemingen. Over het Plakkaat van Verlatinghe, begin 2018 via een televisieverkiezing nog uitverkoren tot ‘pronkstuk van Nederland’, velt maar liefst 50% van onze respondenten geen oordeel, omdat ze het niet kennen of omdat ze niet weten wat ze ervan vinden (en dat dan nog ongeacht de respondenten die ‘neutraal’ hebben geantwoord). In de top twintig van ontbrekende waarnemingen zijn niet minder dan elf thema’s te vinden die naar gebeurtenissen of personen uit de Gouden Eeuw of daarvoor verwijzen. Naast het al genoemde document, dat in 1581 de opstand tegen het Spaanse gezag vastlegde, gaat het onder andere om Kenau Simonsdochter Hasselaar (1526-1588/89), de Bataafse Opstand (69-70), de Vrede van Münster (1648), de moord op de gebroeders De Witt (1672), Spinoza (1632-1677), Jan Pieterszoon Coen (1587-1629), Bonifatius (672/675-754/755), Desiderius Erasmus (1466/1469-1536), de Beeldenstorm en de Reformatie (1517, 1566) en de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648). Ook de namen van Aletta Jacobs (1854-1929) en Willem Drees (1886-1988) roepen bij veel respondenten geen reactie op, net als Srebrenica (1995) en de Koude Oorlog (tweede helft vorige eeuw), Mondriaans *Victory Boogie Woogie* (1942-1944), de boeken van Harry Mulisch (1927-2010), Multatuli’s *Max Havelaar* en Ayaan Hirsi Ali (1969). In alle gevallen gaat het om minstens een op de vijf respondenten die het antwoord schuldig blijft op de vraag of de genoemde personen en onderwerpen karakteristiek zijn voor een Nederlandse identiteit, omdat hij of zij niet weet wat of wie ermee bedoeld wordt dan wel omdat hij of zij er geen oordeel over kan vellen (nogmaals: ook niet dat hij of zij er neutraal tegenover staat). Werk aan de winkel voor de (kunst)historici onder ons, zou je zeggen – en trouwens ook voor de pr-afdeling van Brainport Eindhoven, waarover 30% van de ondervraagden in het duister tast.

Tot nu toe hebben we de kenmerken die Nederlanders associëren met een Nederlandse identiteit vooral per stuk bekeken. Zo zijn ze immers ook aan de respondenten voorgelegd. Dat neemt niet weg dat deze kenmerken in te delen zijn naar een beperkt aantal achterliggende factoren die het totaalbeeld aardig samenvatten (hoofdstuk 7 en 8 geven een beeld van deze basiscategorieën van de gepercipieerde Nederlandse identiteit). De basis wordt gevormd door de concrete afzonderlijke items, maar daarvan wordt in de statistische analyse als het ware geabstraheerd en gekeken of er een aantal gronddimensies, een aantal patronen valt te ontdekken waarnaar ze geordend kunnen worden. Zoals patronen in een landschap en de geleidingen ervan vaak pas goed zichtbaar worden nadat je je hebt losgemaakt uit de omringende bonte veelvormigheid en er vanuit een hogere positie naar kijkt.

Bestaat er een Nederlandse identiteit? En zijn wij het daarover eens?

Opgeknipt in mootjes is nu het een en ander geconstateerd over de kenmerken die Nederlanders toeschrijven aan een Nederlandse identiteit. Naast enkele open vragen die uitnodigen tot het in eigen woorden formuleren van de eigen visie (zie hoofdstuk 6) hebben we daarover ook twee algemener getoonzette gesloten vragen gesteld. Om te beginnen en als slotvragen van de enquête: de Nederlandse identiteit, bestaat die eigenlijk wel? En: kan er dienaangaande gesproken worden van een communis opinio? Is er een breed aanvaard beeld van wat ons land kenmerkt, zijn de meeste Nederlanders het daarover eens of is dat niet het geval?

De resultaten staan in tabel 5.1. In hoeverre het antwoord van de respondenten op deze vraag, helemaal aan het eind van de vragenlijst, gestuurd is door de reflectie op de eerdere vragen die werden gesteld, laat zich moeilijk beoordelen, maar denkbeeldig is het niet (zie hoofdstuk 18 voor aanvullende informatie). Een uitgebreide reeks vragen naar wat er speelt rondom een Nederlandse identiteit en hoe men dit zelf ervaart, zal veel respondenten in de uitzonderlijke positie hebben geplaatst dat zij zich daarop veel bewuster moesten bezinnen dan zij gewend zijn. Het gevarieerde palet aan aspecten van die identiteit waarop hun gevraagd werd te reageren, kan heel wel aanleiding hebben gegeven tot een nuanceering van een meer schematische of massieve opvatting ervan. Het omgekeerde is ook voorstelbaar: geconfronteerd met de gegeven voorbeelden is men zich extra bewust geworden van wat ons typeert. Hoe dan ook, volgens 42% van de deelnemers aan het onderzoek bestaat er inderdaad een 'Nederlandse identiteit'. Het is een ruime minderheid, maar wel een minderheid. Maar liefst 41% geeft aan dat een Nederlandse identiteit in sommige opzichten wel, en in andere niet bestaat. Daartegenover staat een minderheid die ontkennend antwoordt (6%) of aangeeft het niet te weten (11%).

Verskil van mening dus. Dat wordt tot op zeker hoogte ook de bevolking als geheel toegedicht. Men is het er in groten getale (72%) over eens dat de meeste Nederlanders op zijn minst in sommige opzichten overeenstemmen in hun mening over wat kenmerkend is voor Nederland, hoewel iets minder dan de helft hiervan (27%) op dit punt enige relativering aanbrengt (het hangt ervan af om welke kenmerken het gaat). Men betoont zich op dit punt uitgesprokener dan bij de vorige vraag: dit keer antwoordt 28% ontkennend.

Tabel 5.1

Bestaat er een Nederlandse identiteit en denkt men dat de meeste Nederlanders het eens zijn over wat Nederland kenmerkt? (percentages)^a

	%
Bestaat er een Nederlandse identiteit?	
ja	42
in sommige opzichten wel, in andere niet	41
nee	6
ik weet het niet	11
	100
Zijn de meeste Nederlanders het met elkaar eens over wat kenmerkend is voor Nederland?	
ja	45
in sommige opzichten wel, in andere niet	27
nee	28
ik weet het niet	0
	100

a De letterlijke vragen luiden respectievelijk ‘Bestaat er volgens u een “Nederlandse identiteit”?’ (n = 5163; missing: 261) en ‘Denkt u dat de meeste Nederlanders het met elkaar eens zijn over wat kenmerkend is voor Nederland?’ (n = 4873; missing: 551) (uitkomsten gewogen voor steekproefkenmerken).

5.8.1.2 Aanleidingen tot verbondenheid

Rangorde

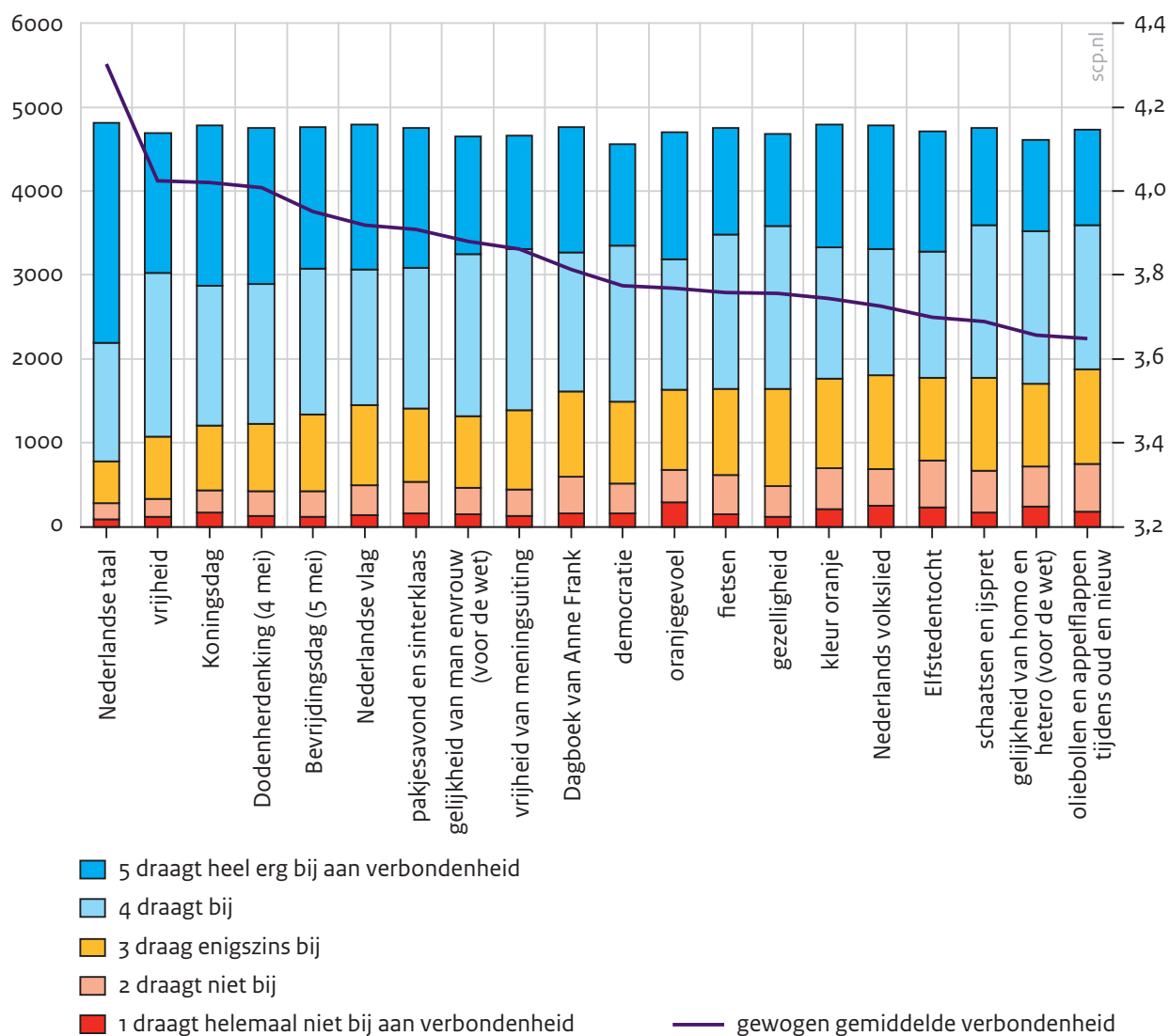
Je kunt praktische zin of nuchterheid als in het oog springende kenmerken toedichten aan Rotterdammers zonder dat je een bijzondere band met ze ervaart, bijvoorbeeld omdat jij persoonlijk fantasie of bevlogenheid meer waardeert. En je kunt rood haar hebben, maar dat betekent niet dat je je daarmee betrokken voelt bij de Roodharigendag die sinds 2005 jaarlijks in Breda wordt georganiseerd. Zo ook kun je bepaalde kenmerken als typisch behorend bij Nederland beschouwen zonder dat die je aanleiding geven tot gevoelens van verbondenheid met het land of je prikkelen tot daarop gerichte activiteiten.

Toch blijkt er in de praktijk veel overlap te bestaan tussen beide – typerendheid en aanleiding tot verbondenheid. Twaalf van de twintig eerder opgesomde kenmerken keren terug in de top twintig van kenmerken die volgens onze respondenten het meest hun verbondenheid met ons land stimuleren. Zij worden niet alleen als typisch voor ons land beschouwd, maar tevens als bijdragend aan een sterkere band daarmee. Drie andere etnisch-culturele aspecten, die al tot de als meest karakteristiek Nederlands genoemde behoorden, kunnen daaraan nog worden toegevoegd: voor gezelligheid, het oranjegevoel en schaatsen en ijspret geldt hetzelfde. Veel elementen kortom van wat wel wordt aangeduid als ‘etnisch nationalisme’ (*ethnic nationalism*; saamhorigheid op basis van gedeelde afkomst en cultuur) of wat Leerssen ‘habitueel en emotioneel nationalisme’ noemt. Maar

daarnaast manifesteert zich dit keer ook een vijftal onderdelen van ‘civiek nationalisme’ (ofwel civic nationalism; dat is gestoeld op burgerlijke solidariteit) (o.a. Leerssen 2015: 41-42, 47 e.v., 59). Dat zijn: de democratie, vrijheid, de vrijheid van meningsuiting, de gelijkheid van man en vrouw en de gelijkheid van homo en hetero voor de wet.

Figuur 5.4

Wat draagt het meest bij aan het gevoel van verbondenheid met Nederland?^a Antwoordgedrag op de twintig vragen met het hoogste gemiddelde, uitgesplitst naar antwoordcategorieën, personen van 16 jaar en ouder (uitkomsten gewogen voor steekproefkenmerken)

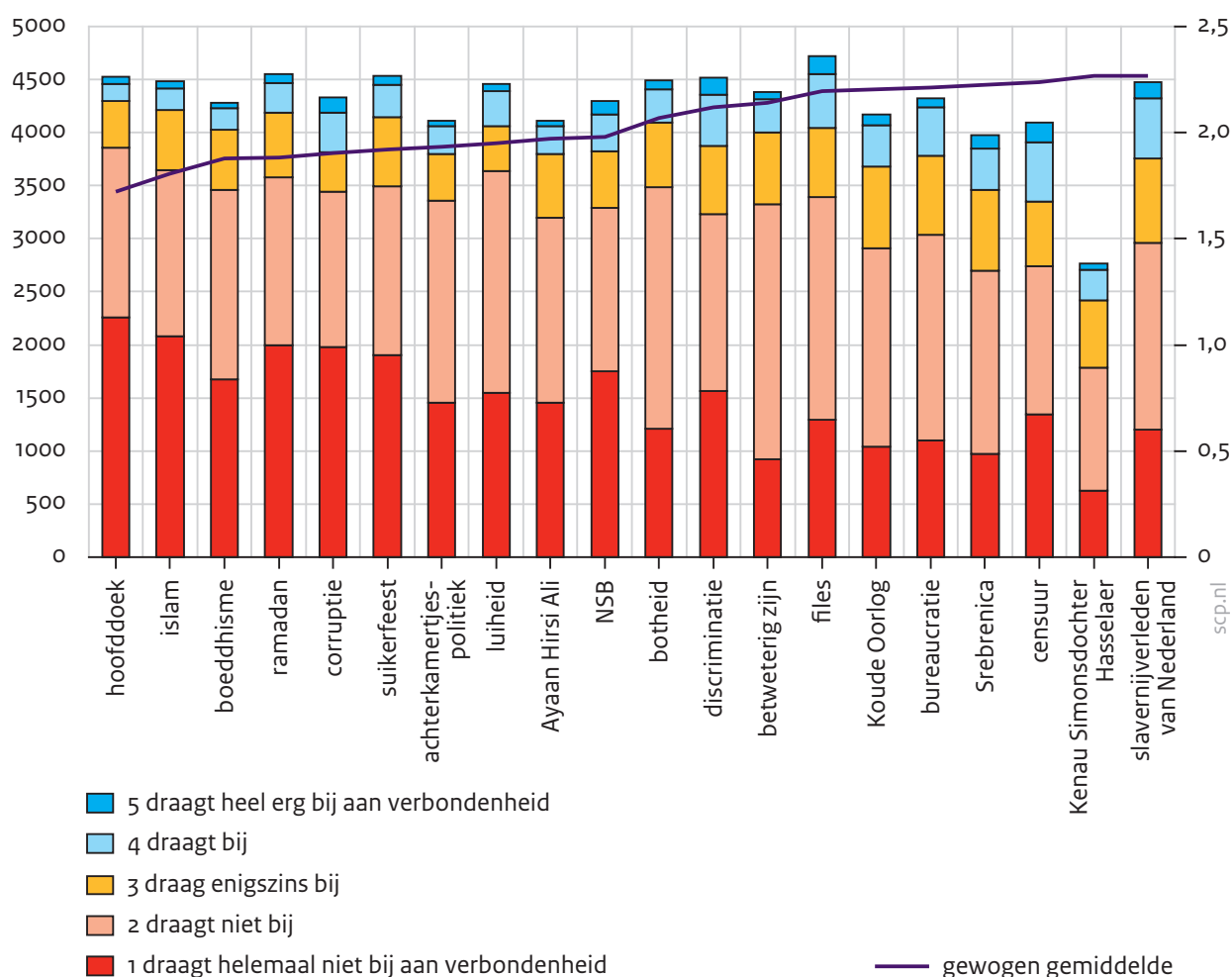

a Exclusief ‘weet niet’.

Bron: SCP, DAN’18

Figuur 5.5

Wat draagt het minst bij aan het gevoel van verbondenheid met Nederland?^a Antwoordgedrag op de twintig vragen met het laagste gemiddelde, uitgesplitst naar antwoordcategorieën, personen van 16 jaar en ouder (uitkomsten gewogen voor steekproefkenmerken)

a Exclusief 'weet niet'.

Bron: SCP, DAN'18

Een spook waart door hedendaags Europa – het spook van de migratie. Dat het ook Nederland niet onberoerd heeft gelaten, mag een eufemisme heten. Het duikt eveneens in onze tabellen op. Kenmerken die zijn verbonden met de islam figureren onder de hoedanigheden die door de bank genomen weinig aanleiding tot verbondenheid met Nederland blijken te geven, nadat ze eerder al als weinig karakteristiek voor de nationale identiteit werden beoordeeld. Ter illustratie: de Nederlandse taal is voor 55% naar eigen zeggen in hoge mate een bron van verbondenheid, wat betreft de Dodenherdenking en Koningsdag geldt dit voor 40%. Slechts een paar procent ziet hierin geen aanleiding tot verbondenheid. Voor onderwerpen als de hoofddoek, de islam, de Ramadan en het Suikerfeest is de verhouding omgekeerd.¹⁷ Het lijkt hier niet alleen om onvertrouwdheid te gaan. De laatstgenoemde onderwerpen vormen een staartgroep schouder aan schouder met vrijwel unaniem als ongunstig ervaren onderwerpen als corruptie, achterkamertjespolitiek, luiheid en

In lijn met de antwoorden op de gesloten vragen (zie figuur 5.4) scoren vrijheid en vrijheid van meningsuiting, Koningshuis en tradities hoog. Ook feestdagen en sport worden genoemd. De combinatie van aspecten die meer *ethnic* (symbolen en tradities) van aard zijn en aspecten die meer *civic* (burgerlijke vrijheden) van aard zijn, keert terug in de antwoorden op zowel de gesloten als de open vragen. Dat beeld wordt bevestigd als we niet kijken naar individuele items of naar de antwoorden op de open vragen, maar naar het relatieve belang van algemene categorieën.

Algemene categorieën

De vraag of bepaalde kenmerken bijdragen tot hun gevoel van verbondenheid met Nederland hebben we niet alleen voor een reeks afzonderlijke kenmerken aan onze respondenten voorgelegd. Zij is ook nog eens aan hen voorgelegd via vijftien algemene of samenvattende categorieën, waarnaar de in het voorgaande besproken (185) kenmerken op het eerste gezicht en globaal te ordenen leken. Waar bij de eerdere lange lijst van afzonderlijke kenmerken de vraag luidde of zij bijdragen aan het gevoel van verbondenheid dat men met betrekking tot Nederland ervaart, was de vraag hier directer geformuleerd: *‘Denkend aan Nederland, voelt u zich hiermee verbonden?’* (wat ook opgevat kan worden als het belang dat men aan eraan hecht, of men het als een waarde ziet) – waarna de vijftien aspecten volgden.²⁰ Dat levert de volgende uitkomsten op.

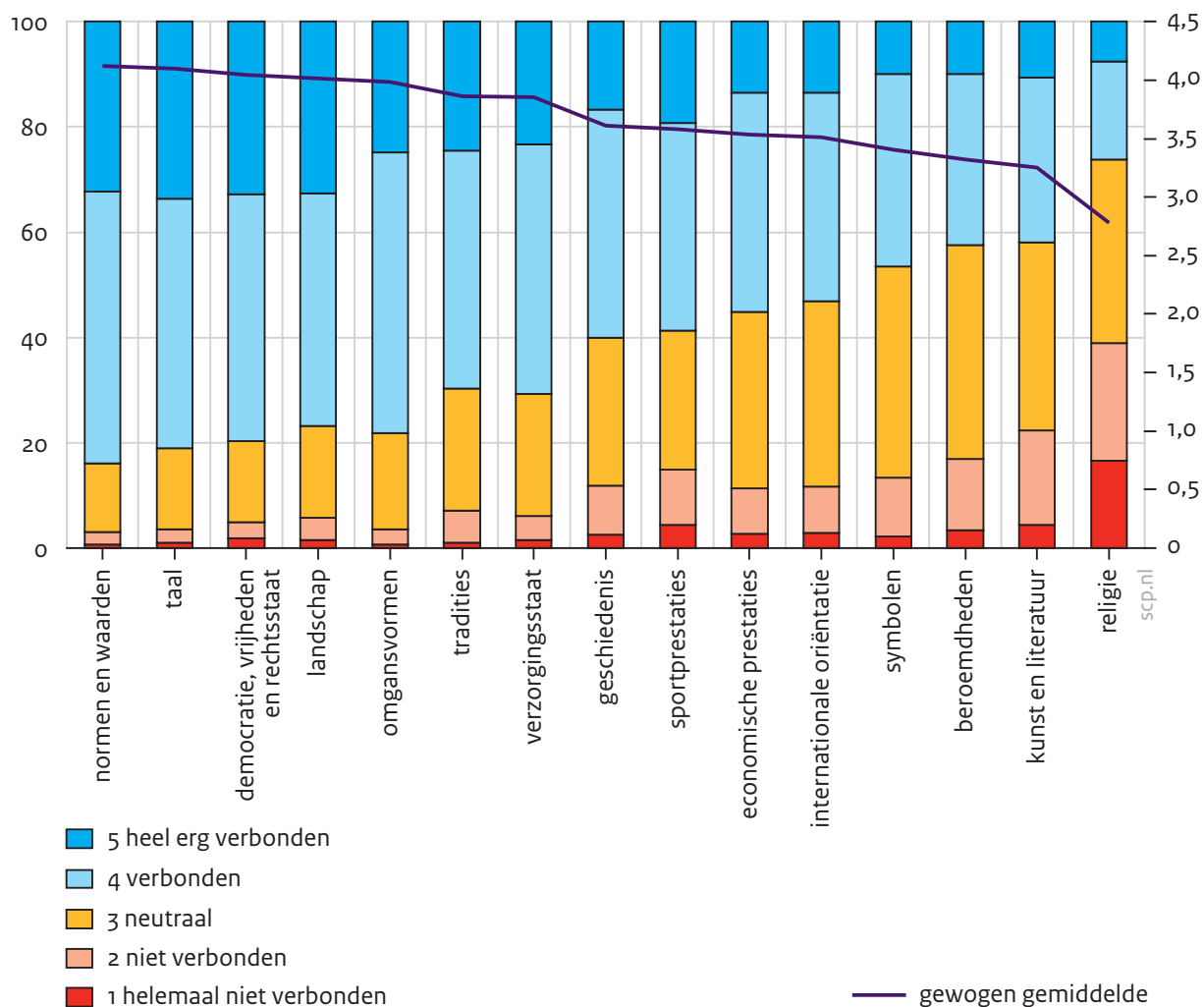
Met de democratie, vrijheden en rechtsstaat hier te lande, de Nederlandse taal en normen en waarden geeft meer dan 80% van de ondervraagden aan zich verbonden te voelen (waarvan circa 35% zeer sterk verbonden). Bij ongeveer driekwart is daarvan sprake bij het Nederlandse landschap, de omgangsvormen, de verzorgingsstaat en de tradities, bij zo’n 60% bij onze geschiedenis en bij sport- en economische prestaties. Daarbij steekt het ruime kwart dat zich met de religie verbonden voelt (waarvan een luttel 8% sterk) schril af. Flink wat meer Nederlanders (37%) stellen zich daarmee niet verbonden te voelen (waarvan 15% zelfs ‘helemaal niet’). In het licht van het voorgaande en ander onderzoek (dat onder meer in het kader van het COB-onderzoek werd uitgevoerd, lijkt het waarschijnlijk dat bij dit laatste in elk geval het beeld van de islam in niet geringe mate medebepalend is geweest.

In het kader hierna, geschreven door Jaco Dagevos en Willem Huijnk, gaan we nog eens nader in op de laatste constatering. Twee kanttekeningen hierbij. In de eerste plaats en al eerder opgemerkt: de DAN-enquête is geen onderzoek naar de perceptie van de islam, maar naar de beleving van een Nederlandse identiteit. Vervolgens: Nederlanders zien de islam als weinig karakteristiek voor Nederland en geen aanleiding gevend tot gevoelens van verbondenheid met het land, maar hetzelfde geldt voor bijvoorbeeld het boeddhisme (figuur 5.2 en 5.5). En ook het protestantisme en het rooms-katholicisme, eeuwenlang gezichtsbepalend voor de nationale geschiedenis en het nationale zelfbeeld, blijken niet echt belangrijk gevonden te worden als kenmerken van Nederland of als bron van verbondenheid daarmee (zie tabel B1 in de bijlage). We zagen al dat slechts 7% van onze

respondenten een christelijk geloof van belang acht om als een ‘echte Nederlander’ beschouwd te worden (zie tabel 3 in de bijlage bij hoofdstuk 1).

Figuur 5.7

Verbondenheid met aspecten van Nederland (percentages en gemiddelde scores)^a

a De vraag luidde: ‘Denkend aan Nederland, voelt u zich hiermee verbonden?’ Waarna de vijftien onderwerpen volgden, met als antwoordmogelijkheden: 1 = helemaal niet verbonden; 2 = niet verbonden; 3 = neutraal; 4 = verbonden; 5 = heel erg verbonden en ‘ik weet het niet’. Gemiddelde scores exclusief ‘ik weet het niet’ (uitkomsten gewogen voor steekproefkenmerken).

Bron: SCP, DAN’18

Reflectie op de islam als een zwakke basis van verbondenheid versus sterke bron van identificatie

Jaco Dagevos en Willem Huijnk

Bevindingen in dit hoofdstuk wijzen uit dat de islam niet als typerend voor Nederland wordt ervaren en weinig aanleiding vormt tot nationale verbondenheid. De islam is in de ogen van de in dit onderzoek ondervraagde bevolking eerder een bedreiging (zie hoofdstuk 6).

Dat de Nederlandse bevolking met zorg tegen de islam aankijkt, blijkt ook uit ander onderzoek. Integratie en immigratie staan al jarenlang hoog op de lijst van maatschappelijke problemen waarover men zich zorgen maakt (Den Ridder, Andriessen en Dekker 2017; Dagevos en Huijnk 2014), waarbij de discussie zich sinds het begin van deze eeuw specifiek toespitst op de positie van moslims en anti-islamgeluiden steeds prominenter naar voren komen. Over moslims wordt in het publieke debat regelmatig generaliserend gesproken; het moslim-zijn wordt dan gezien als allesbepalend voor het individuele handelen en verschillen tussen moslims worden nauwelijks benoemd (Wagemakers en De Koning 2015). Een aanzienlijk deel van de Nederlandse bevolking vindt dat de West-Europese leefwijze en de leefwijze van moslims onverenigbaar zijn. De negatieve beeldvorming over moslims heeft onder andere te maken met (gepercipieerde) culturele verschillen, de oververtegenwoordiging in de criminaliteit, de angst voor religieuze orthodoxie en religieus geïnspireerd geweld (Den Ridder et al. 2016; Huijnk en Andriessen 2016; Huijnk et al. 2015). Onder andere de opkomst van IS, de diverse aanslagen in Europa en de daarmee gepaard gaande terreurdreiging in Europa hebben de islam in de Nederlandse samenleving nadrukkelijk tot een veelbesproken thema gemaakt (vgl. Huijnk et al. 2015). Bij de negatieve beeldvorming speelt dus ook de culturele dreiging een rol; de angst om een bepaalde culturele identiteit of manier van leven te verliezen (Ivarsflaten 2005; Schneider 2008; Sniderman en Hagendoorn 2007). Die culturele dreiging wordt vaak gezien in het licht van waarden zoals de gelijkheid van mannen en vrouwen, de acceptatie van homoseksualiteit en de scheiding van kerk en staat (Huijnk en Dagevos 2016). Vooral over kwesties rondom religie en acceptatie van homoseksualiteit zijn de verschillen tussen moslims met andere groepen groot (Huijnk 2014).

Ziet een substantieel deel van de bevolking de islam als een bedreiging, voor moslims neemt hun geloof een dominante plaats in hun leven in (Simsek 2019; Huijnk 2018; Maliepaard en Gijsberts 2012; Van Tubergen en Sindradottir 2011). Naar schatting is ongeveer 6% van de volwassen bevolking in Nederland moslim. Verreweg de meesten hebben een niet-westerse achtergrond – ongeveer twee derde is van Turkse of Marokkaanse origine. Over de geloofsbeleving van personen met een Turkse en Marokkaanse achtergrond is het meest bekend (zie Huijnk 2018, waaraan de hiernavolgende cijfers zijn ontleend). De overgrote meerderheid van hen beschouwt zich als moslim, Marokkaanse Nederlanders (94%) vaker dan Turkse Nederlanders (86%). De identificatie met het geloof is sterk. Dat geldt grosso modo ook voor jongeren en voor de tweede generatie. Er spelen twee ontwikkelingen. Aan de ene kant is in de tweede generatie het aandeel niet-gelovigen groter dan in de eerste generatie (en bij de Turkse groep is het aandeel gelovigen tussen 2006 en 2015 in de tweede generatie ook sneller gedaald). Aan de andere kant is het belang van de islam voor de gelovige moslims van de tweede generatie groot en over de tijd toegenomen, blijkend uit het toegenomen aandeel dat frequent bidt en de moskee bezoekt en uit het aandeel vrouwen dat een hoofddoek draagt. Ook is de religieuze identificatie bij jongeren en de tweede generatie sterk: het geloof neemt in hun leven een centrale plaats in.

Kwalitatief onderzoek wijst eveneens op het grote belang dat jongeren met een Turkse of Marokkaanse achtergrond hechten aan hun geloof en maakt duidelijk dat zij zich in de loop der jaren meer met de islam zijn gaan identificeren (Sterckx en Van der Ent 2015; Geelhoed en Staring 2015). Voor velen staat de moslimidentiteit 'op nummer 1'. Voor jongeren met Marokkaanse wortels is die moslimidentiteit een alternatief voor een identificatie als Nederlander en lijkt ze een alternatief te zijn voor de Marokkaanse identiteit. Ze geeft verbinding met een grote wereldgemeenschap (de oemma) die morele kaders biedt en het gevoel dat men ergens onderdeel van is. Bij jongeren met Turkse wortels lijkt de moslimidentiteit meer naast de vanouds sterke Turkse nationale identiteit te staan. Dat de islam aan betekenis heeft gewonnen, brengen jongeren in verband met de negatieve houding over migrantengroepen en moslims in Nederland en, breder, in de westerse wereld. Verder past deze ontwikkeling in een wereldwijde heropleving van religieuze identificatie en praktijken van moslims (Carvalho 2009). Ook het leven in een westerse, liberale en seculiere samenleving met opvattingen en gedragingen die niet stroken met wat het geloof voorschrijft, lijkt bij sommige moslimjongeren vooral de vastberadenheid te stimuleren om dicht bij dat geloof te blijven (Huijnk et al. 2015).

Hoe belangrijk ook, naast moslim voelen jongeren met een Marokkaanse en Turkse achtergrond zich van alles: ook Marokkaans of Turks, Nederlands, inwoner van een stad en student op een universiteit. Mensen kunnen zich met verschillende groepen identificeren. Dat zien we bijvoorbeeld bij de tweede generatie personen met een Turkse achtergrond, van wie 72% zich (heel) sterk Turks en 50% zich daarnaast (heel) sterk Nederlander voelt. Onder de Marokkaans-Nederlandse tweede generatie voelt 74% zich (heel) sterk Marokkaans en 58% zich (heel) sterk Nederlander (Dagevos et al. 2016). Jongeren wijzen erop dat het hebben van meerdere identiteiten in beginsel allerlei voordelen biedt (vgl. hoofdstuk 15). Men kent verschillende werelden en opvattingen en kan gedrag uit die werelden beter plaatsten. Het schakelen tussen de verschillende identiteiten hoeft geen probleem te zijn: afhankelijk van de context – bijvoorbeeld thuis of op het werk – verschuift de balans van Marokkaans of Turks naar meer religieus of meer Nederlands. Jongeren geven evenwel aan dat de keuze daarvoor vaak door anderen wordt gemaakt; de omgeving bepaalt dat je Marokkaan of Turk of moslim bent, ook in contexten waarvan men vindt dat deze achtergrond niet relevant is (zie ook hoofdstuk 15). Dat de omgeving dwingt hoe men zich zelf móet zien, wordt ervaren als een vorm van uitsluiting. Men wordt niet gezien als inwoner van dit land, als leerling op een school of als sollicitant voor een functie, maar wordt primair beschouwd als lid van een migranten- of religieuze groep. Migrantjongeren krijgen het gevoel dat ze zich niet als Nederlander mogen beschouwen, omdat ze door de omgeving overwegend als Marokkaan of Turk of als moslim worden beschouwd en bejegend. De bejegening als Turk, Marokkaan of moslim is overwegend negatief. Moslims, zo betoogt islamonderzoeker Martijn de Koning (2016), worden gezien als de 'ultieme' ander.

Onderzoek naar de opvattingen van autochtone Nederlanders en van Turkse en Marokkaanse Nederlanders over de plaats van moslims en hun geloof in Nederland stemt niet optimistisch (Huijnk en Dagevos 2012). Een minderheid van de moslims is van mening dat de meeste Nederlanders respect hebben voor de islamitische cultuur. Omgekeerd vindt een minderheid van de autochtone Nederlanders dat de meeste moslims respect hebben voor de Nederlandse cultuur (Huijnk en Dagevos 2012). Onderzoek naar ervaren discriminatie uit 2014 wijst uit dat driekwart van de Nederlandse moslims in het jaar voorafgaand aan enquêtering incidenten heeft meegemaakt die zij in verband brengen met discriminatie (Andriessen et al. 2014). Migrantjongeren ondervinden discriminatie in dagelijkse interacties, in uitingen in de media en politiek en bij hun zoektocht naar werk en stageplekken. Turkse en Marokkaanse Nederlanders zijn tussen 2006 en 2015 minder positief geworden over het maatschappelijk klimaat ten aanzien van migranten:

Nederland is een minder open en gelijkwaardig land geworden voor migrantengroepen. Deze zogenoemde ervaren acceptatie hangt samen met de religieuze achtergrond: moslims zijn hierover kritischer dan niet-gelovigen (Huijnk 2018). Verder vinden Turkse en Marokkaanse Nederlanders dat de discriminatie van migrantengroepen in het algemeen en van henzelf is toegenomen (onderzoekperiode 2006-2015, zie Andriessen 2016). De tweede generatie Turkse en Marokkaanse Nederlanders ervaart vaker discriminatie dan de eerste. Deze bevindingen sluiten aan op het al genoemde kwalitatieve onderzoek onder jongeren met een Turkse en Marokkaanse achtergrond dat wijst op breed gedeelde gevoelens van uitsluiting en er niet bij (mogen) horen. Ervaren uitsluiting is een belangrijke factor voor de manier waarop personen met een migratieachtergrond zich verhouden tot de Nederlandse samenleving. Onderzoek over de periode 2006-2015 laat zien dat het aandeel personen met een Turkse of Marokkaanse achtergrond dat zich thuis voelt in Nederland langzaam is afgenomen. De daling is bij de leden van de tweede generatie sterker geweest dan bij die van de eerste – saillant omdat Nederland hun geboorteland is.

Migranten met een moslimachtergrond en jongeren in het bijzonder dus zijn tamelijk somber over het maatschappelijk klimaat in Nederland. De afwerende houding vanuit de Nederlandse samenleving maakt het geloof, de moslimidentiteit en het behoren tot een gemeenschap extra aantrekkelijk (Ketner 2008). De beleving dat jijzelf of je groep wordt gediscrimineerd, kan ook leiden tot gedrag dat erop is gericht om hierin verandering aan te brengen. Het is interessant dat vooral jongeren en hoger opgeleiden negatief gestemd zijn over het maatschappelijk klimaat en discriminatie in Nederland. Dit verschijnsel staat wel bekend als de integratieparadox (Buijs et al. 2006). Behalve met het feit dat jongeren en hoger opgeleiden meer meekrijgen van de soms gure politieke en maatschappelijke discussies over migranten en moslims kan die grotere gevoeligheid voor uitsluiting in verband worden gebracht met het feit dat zij in Nederland geboren en getogen zijn. Nederland is ook hun land, en bepaalde opvattingen en praktijken horen daar niet bij. De opkomst van de politieke partij Denk past in deze lijn. Een jongere, hoger opgeleide generatie gaat de strijd aan die er in essentie op is gericht dat moslims en migranten als volwaardige burgers worden gezien en behandeld.

De bevindingen uit dit hoofdstuk suggereren dat de (autochtone) bevolking van mening is dat de islam geen onderdeel is van wat typisch Nederlands is, sterker nog: de islam wordt vooral als een bedreiging gezien (zie ook hoofdstuk 6). Moslims in Nederland zullen deze bevindingen herkennen. Zij ondervinden met grote regelmaat dat ze als moslim negatief bejegend worden. Men voelt zich apart gezet en ziet zich buiten de samenleving geplaatst. Het belang dat aan de islam wordt gehecht, maar tegelijkertijd de ervaring dat dat dit geloof voortdurend in een slecht daglicht wordt gesteld en geen plaats heeft in Nederland, draagt bij aan het gevoel geen burger te mogen zijn van dit land. In deze zin markeren beelden van een nationale identiteit – de islam als zwakke basis van verbondenheid – wie wel en wie niet tot die imaginaire gemeenschap behoren.

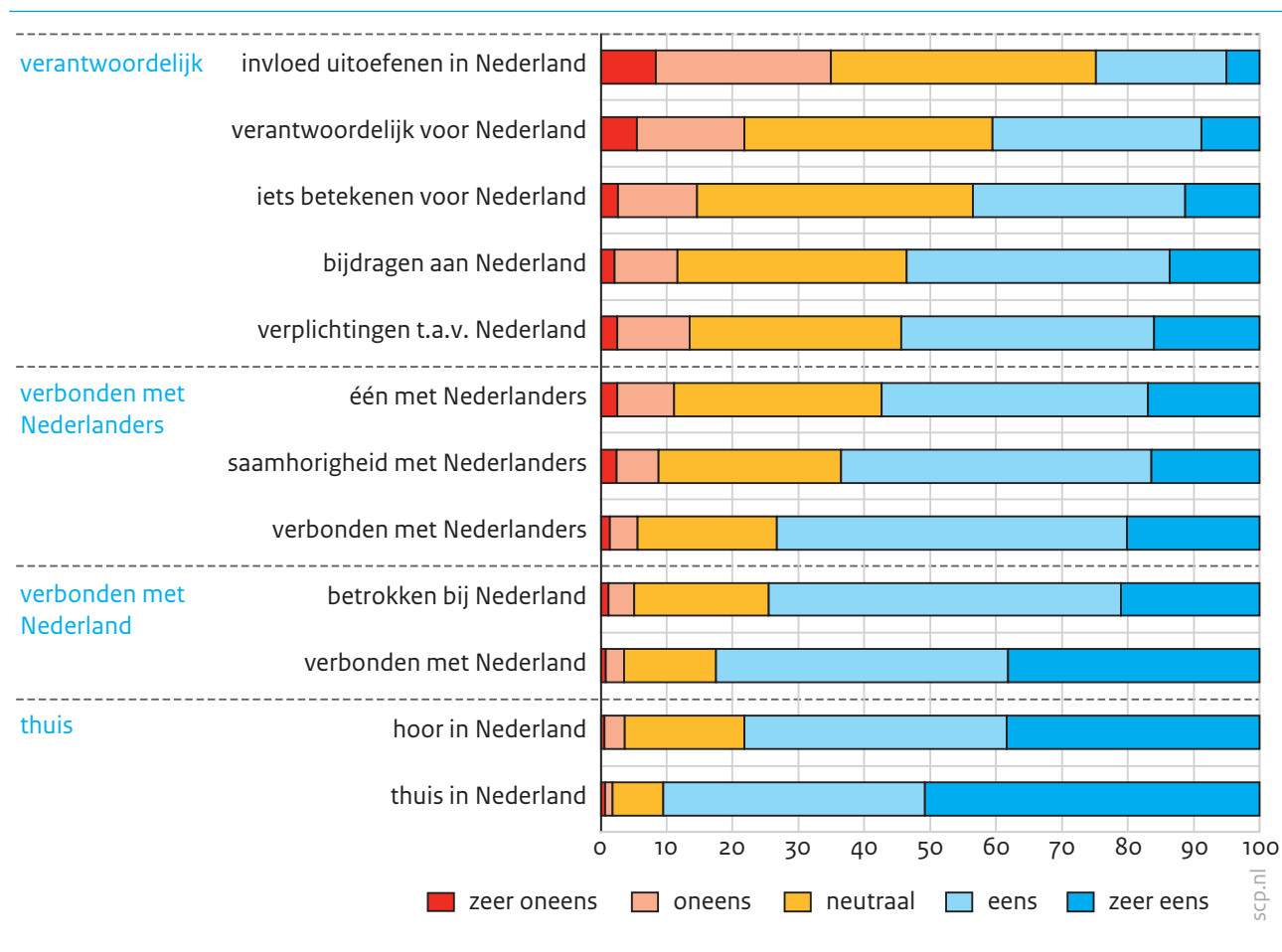
Verbonden en daarmee ook verantwoordelijk?

Vanuit een paar invalshoeken zoomen we nu wat nader in op de inhoud van de verbondenheid met Nederland en de Nederlanders. Om te beginnen richten we ons op vier facetten daarvan: in hoeverre voelt men zich thuis in Nederland, hoe betrokken is men bij Nederland, in welke mate identificeert men zich met de Nederlanders en scheidt dat ook verplichtingen, voelt men zich ook verantwoordelijk voor Nederland (o.a. Tajfel en Turner 1979; Triandafyllidou 2001; James 1981; Cox 2013; Perkins et al. 1990; McMillans en Chavis 1986)?

In de vragenlijst hebben we twaalf vragen gesteld die de vier bovengenoemde concepten testen. Om bijvoorbeeld het gevoel van behoren in Nederland te meten, vroegen we respondenten om op een vijfpuntschaal (van 1 = zeer oneens tot en met 5 = zeer eens) aan te geven of ze het eens zijn met de stellingen ‘Ik voel me zich thuis in Nederland’, ‘Ik voel me verbonden met Nederland’ en ‘Ik hoor in Nederland’. Dat levert het volgende algemene beeld op (zie de bijlage voor de meer gedetailleerde tabel B4).

Figuur 5.8

Zich thuis voelen in Nederland, verbondenheid met Nederland en de Nederlanders en zich verantwoordelijk voelen voor Nederland (percentages) (uitkomsten gewogen voor steekproefkenmerken)

Bron: SCP, DAN'18

Nederland wordt in overweldigende mate geassocieerd met gevoelens van thuis zijn en verbondenheid. Dit geldt duidelijk minder voor het gevoel van plicht of verantwoordelijkheid tegenover het land, en het allermindst voor het idee dat men zelf invloed kan uitoefenen (wat dikwijls wordt aangeduid als *political efficacy*). In het onderste deel van de tabel manifesteert zich een resignatie die wel in verband is gebracht met politieke onvrede. Het zijn geen geringe percentages respondenten die ontkennen zich verantwoordelijk te voelen voor Nederland (21%) of de indruk te hebben dat ze invloed kunnen uitoefenen (33%). Alleen met betrekking tot het laatste overtreft het percentage dat ontkennend antwoordt dat wat bevestigend antwoordt. In meerderheid (61%) voelen Nederlanders zich in vier van

de voorgelegde opzichten verbonden met Nederland (je thuis voelen, er horen, gevoel van verbondenheid, betrokkenheid), voor niet meer dan een luttele 0,5% geldt dit in geen van deze opzichten. Actief betrokken in vier opzichten (verplicht ertegenover, eraan willen bijdragen, er iets voor willen betekenen, er zich verantwoordelijk voor voelen) voelt zich 26%, tegen 6% in geen enkel opzicht.

Drie andere vragen die we gesteld hebben, verwijzen eveneens naar een 'thuisgevoel'. Dat is in de eerste plaats de vraag met welk land men zich het meest verbonden voelt, waarop 86% antwoordt met 'Nederland'. In de tweede plaats betreft het de vraag in welk land men begraven of gecremeerd zou willen worden, waarbij hetzelfde percentage de voorkeur geeft aan Nederland. Hier kan vastgesteld worden dat deze respondenten zich in overgrote meerderheid het meest met hun eigen land verbonden voelen en daar ook ooit begraven of gecremeerd willen worden. Ten slotte hebben we nog geïnformeerd of men zich, als men in het buitenland komt, meer of minder Nederlander voelt dan wanneer men in Nederland is. Bij 10% van de buitenlandreizigers is dit minder het geval, 41% reageert neutraal en 37% voelt zich dan meer Nederlander (waarvan 9% zelfs veel meer). De vraag is natuurlijk erg globaal gesteld. Ongetwijfeld zal het bij menigeen uitmaken om welk buitenland het precies gaat; waarschijnlijk zal het antwoord anders uitvallen voor bijvoorbeeld een land als Duitsland dan voor een land als China. In hoofdstuk 9 is uitgebreider ingegaan op de visie op andere landen en met welke landen men zich minder en meer verwant voelt.

Allemaal één: momenten van saamhorigheid

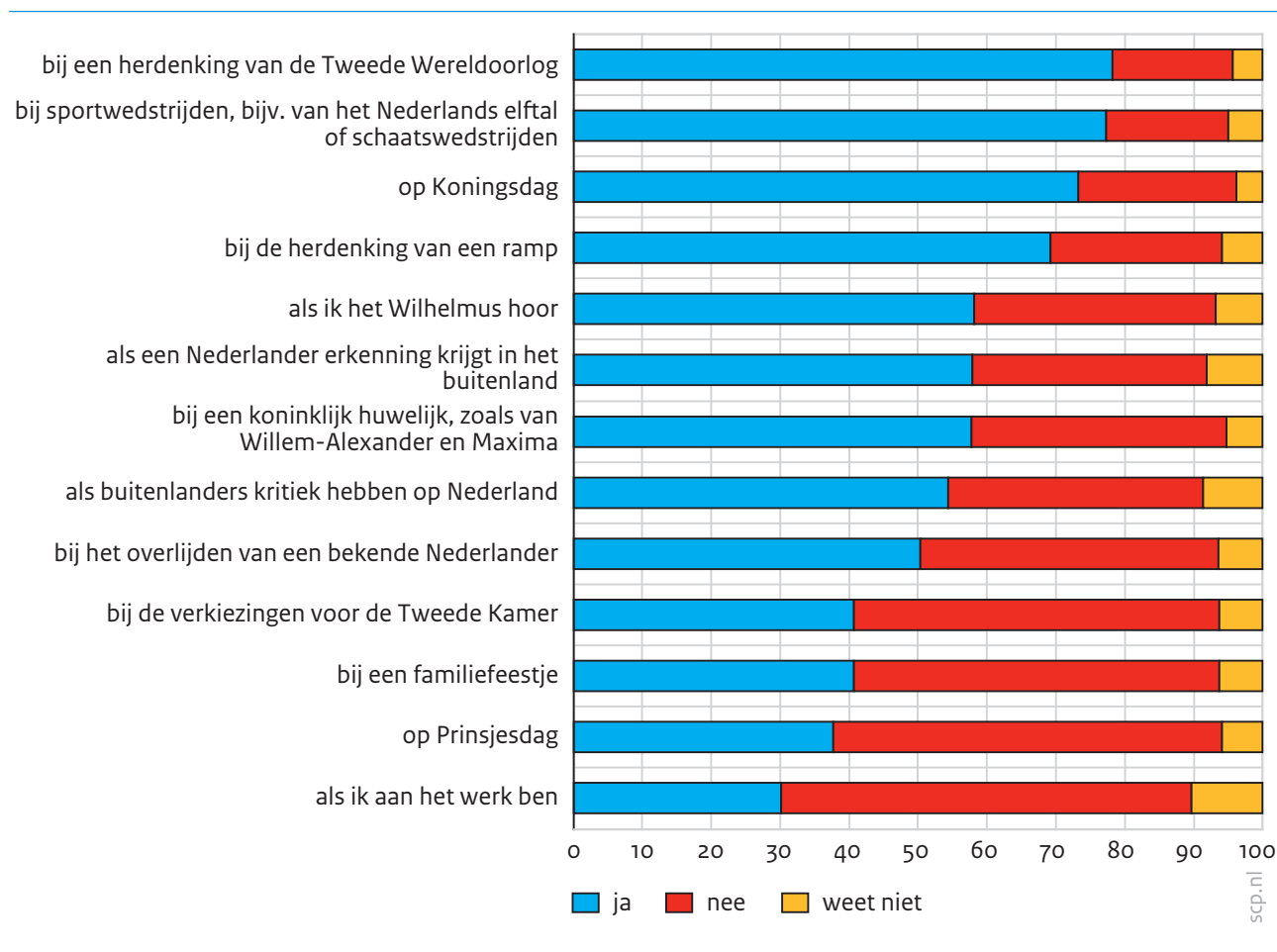
Er zijn nog wel meer wijzen waarop het begrip verbondenheid kan worden opgevat. Een nationale identiteit veronderstelt een sociale dimensie. Zij ontwikkelt zich in relatie met anderen, met de sociale omgeving. In het contact met anderen (landgenoten en buitenlanders, gelijkgestemden en buitenstaanders) wordt zij niet alleen gevormd, maar moet zij ook periodiek bevestigd worden wil zij geen slijtageplekken gaan vertonen. De band tussen nationale identiteit en de persoonlijke identiteit is flexibel: hij varieert per persoon, per groep, per tijdvak en per situatie. Soms lijken dit soort scheidslijnen voor even weg te vallen. Op dat soort momenten, waarin de nationale identificatie hoogtepunten bereikt, wordt doorgaans ook veel teruggeblikt, gerefereerd aan het collectieve geheugen en wordt het besef van een gedeelde geschiedenis, van historische continuïteit opgefrist. Het kan om herdenkingen en nationale feestdagen gaan, maar ook om bijvoorbeeld sportwedstrijden of gebeurtenissen rondom het koningshuis. Voor even ontstaat dan uit een los-vaste verzameling individuen een collectiviteit, ook als er geen enkele directe interactie plaatsvindt – wat in het moderne mediatijdperk al helemaal geen beletsel vormt.

In hoofdstuk 1 kwam de baanbrekende lezing van Ernest Renan uit 1882 al ter sprake, die draaide om de vraag wat een natie tot een natie maakt (Renan 2013). Het kernelement was volgens hem de band die mensen met elkaar ervaren, al mag die in de praktijk voorname-lijk denkbeeldig zijn (Benedict Andersons 'verbeelde gemeenschappen'). Hij voedt zich uit de samenleving waaraan men deelneemt, uit een gedeelde geschiedenis en cultuur, en is

affectief geladen. Het draait om ‘het gevoel dat je deelt’ (om met een kro-slogan te spreken), om saamhorigheid op basis van een gemeenschappelijk verleden en wat herkend wordt in elkaar, wederzijdse identificatie van daaruit met het oog op de uitdagingen die zich aandienen. De overtreffende trap van deze geestverwantschap manifesteert zich onder andere in versmeltingsfantasieën rondom sporttoernooien die zich uitdrukken in zogenoemde oranjegekte of oranjekoorts, de collectieve vereenzelving bij de begrafenis van de slachtoffers van een ramp en de massale onderdompeling in de nationale identiteit op Koningsdag (vgl. De Hart 2005, 2007). Het collectieve activisme, de emoties en de energie waarvan bij dit soort samenkomsten sprake kan zijn, het opgetogen of bedrukt opgaan in de menigte, waarbij voor even de maalstroom van het dagelijks leven wordt doorbroken en individuele en sociale scheidlijnen wegvallen, zijn uitvoerig beschreven door Durkheim (hij sprak in dat verband van *l’effervescence collective*) (Durkheim 1912).²¹

Figuur 5.9

Gebeurtenissen naar aanleiding waarvan men zich wel eens één heeft gevoeld met de andere Nederlanders (percentages) (uitkomsten gewogen naar steekproefkenmerken)

Bron: SCP, DAN'18

In het voorgaande bleek dat ruim de helft van de ondervraagden aangaf zich wel eens één te voelen met de Nederlanders. Zo geformuleerd heeft die identificatie een nogal abstract karakter. Verwacht mag worden dat sommige gebeurtenissen en situaties sterker aanlei-

ding geven tot vereenzelviging dan andere. De volgende tabel (zie ook tabel B4 in de bijlage) laat zien dat dit inderdaad het geval is. Het is vooral rondom nationale herdenkingen, nationale feestdagen en sportwedstrijden dat zich de collectieve identificatie manifesteert. Ook bij een koninklijk huwelijk, wanneer een landgenoot buitenlandse erkenning krijgt en bij het horen van het volkslied voelt een meerderheid zich één met de andere Nederlanders. Gebeurtenissen in de privésfeer geven hiertoe veel minder aanleiding. Opmerkelijker is dat dit ook geldt voor politieke markeringspunten, zoals parlementsverkiezingen en Prinsjesdag.²²

Tot zover het algemene beeld. Voor de identificatie met de andere Nederlanders en andere kenmerken die in het voorgaande werden besproken, gaan we in het volgende hoofdstuk na of er verschillen tussen categorieën onder de bevolking naar voren komen.

Loyaliteit en identiteit

Tot besluit kijken we nog naar een paar dwarsverbanden. Zoals we zagen, bestaat er volgens vier op de tien van de Nederlanders een Nederlandse identiteit; evenveel Nederlanders vinden dat dit in sommige opzichten het geval is. Ronduit ontkend wordt het bestaan van zo'n identiteit door slechts 6%. Zoals de volgende tabel laat zien, hangt het geloof in het bestaan van een Nederlandse identiteit samen met de intensiteit van de band die met het land wordt ervaren.

In tabel 5.2 maken we een eenvoudig onderscheid tussen verschillende vormen van verbondenheid. We onderscheiden een *sense of belonging* (zich thuis voelen) en een *sense of duty* (verantwoordelijkheidsgevoel) die mensen ervaren ten aanzien van Nederland. De vragen om deze twee aspecten te meten, relateren aan mate van zich thuis voelen in Nederland, de mate waarin men verplichtingen voelt ten aanzien van Nederland, de mate van betrokkenheid, de mate van saamhorigheid enzovoort (zie de tabellen B2 en B3 in de bijlage voor details van de gebruikte vragen en de wijze waarop ze samengevoegd zijn). Tabel 5.2 laat duidelijk zien dat naarmate men zich met meer aspecten van Nederland identificeert, zich meer thuis voelt in het land, zich er sterker verantwoordelijk voor voelt en zich in meer situaties gelijkgesteld heeft gevoeld met de andere Nederlanders, men vaker overtuigd is van het realiteitsgehalte van een Nederlandse identiteit en ook vaker van oordeel dat er overwegend overeenstemming bestaat over de inhoud van die identiteit.

Tabel 5.2

Vier vormen van betrokkenheid bij Nederland en het geloof in een Nederlandse identiteit (percentages) (uitkomsten gewogen voor steekproefkenmerken)

	bestaat er volgens u een Nederlandse identiteit?				denkt u dat de meeste Nederlanders het met elkaar eens zijn over wat kenmerkend is voor Nederland?		
	ja	in sommige opzichten	nee	weet niet	ja	nee	weet niet
aantal aspecten van Ned. waarmee men zich verbonden voelt							
weinig	29	43	12	16	27	39	34
midden	44	42	5	9	48	27	25
veel	51	35	3	11	64	16	27
sense of belonging							
gering	33	38	10	19	31	34	35
midden	40	44	6	10	43	28	29
sterk	51	37	3	9	55	22	23
sense of duty							
gering	32	39	12	17	33	34	33
midden	42	43	5	11	45	27	28
sterk	55	33	4	8	58	22	20
aantal situaties waarin wel eens één met andere Nederlanders							
weinig	32	38	9	21	30	33	37
midden	43	43	5	9	46	27	27
veel	53	35	4	8	63	19	18
hele bevolking	42	41	6	11	45	27	28

Bij alle vier de Likertschalen: 'weinig'/'gering' = laagste score t/m (gemiddelde score - standaarddeviatie); 'midden' = (gemiddelde score - standaarddeviatie) t/m (gemiddelde score + standaarddeviatie); 'veel'/'sterk' = (gemiddelde score + standaarddeviatie) t/m hoogste score. Exclusief 'weet niet'.

5.9 Conclusies

Dit hoofdstuk zijn we gestart met een nadere theoretische uitwerking van enkele lijnen uit de voorgaande hoofdstukken, die relevant zijn voor het empirische deel van deze publicatie. Op basis van een viertal uitgangpunten (nationale identiteit is multidimensionaal; dimensies bevinden zich op het continuüm civic-ethnic; we maken een onderscheid tussen typerend en verbondenheid; en de vragen moeten aansluiten bij de leefwereld van de res-

pondenten) hebben we onze theoretische gedachtegang geconceptualiseerd en zijn we vervolgens overgestoken naar het empirische gedeelte. Een dergelijk stappenplan is nodig voor zowel de onderzoeker als de lezer bij de tamelijk complexe maar tegelijk concrete onderzoeksopzet die in dit rapport gekozen is. Het kan de aandacht richten, systematiseert onze assumpties en redeneringen en brengt ze expliciet in beeld, net als het op basis daarvan gekozen onderzoeksontwerp.

Hierna maakten we een eerste, zeer globale rondgang langs de gegevens die onze enquête heeft opgeleverd. Twee thema's stonden daarbij centraal. Het eerste heeft betrekking op de kenmerken die worden toegeschreven aan wat men ziet als een Nederlandse identiteit: wat typeert Nederland en de Nederlanders en wat juist niet; en bestaat er eigenlijk zo iets als een Nederlandse identiteit? Het tweede hoofdthema was in hoeverre bepaalde kenmerken die aan Nederland en de Nederlanders worden toegeschreven aanleiding vormen tot gevoelens van verbondenheid met het land en landgenoten. Die laatste vraag is aangevuld met twee deelvragen. In de eerste plaats: in hoeverre gaat het gevoel van verbondenheid gepaard met gevoelens van verantwoordelijkheid voor het land, tot bereidheid zich ervoor in te zetten, en met het gevoel invloed te kunnen uitoefenen? In de tweede plaats wierpen we een blik op saamhorigheidsgevoelens en collectieve identificatie: bij welke gebeurtenissen heeft men zich wel eens één gevoeld met de andere Nederlanders?

Dat leverde de volgende resultaten op. Het zijn met name culturele kenmerken – taal, nationale feestdagen, gewoonten, symbolen en iconen – die als typerend worden beoordeeld voor Nederland. Daarnaast worden landschappelijke of omgevingskenmerken als karakteristiek gezien (de Deltawerken, molens, dijken, de Amsterdamse grachten, tulpen, bollenvelden). Als typerend gelden verder Rembrandts *Nachtwacht* en het dagboek van Anne Frank, op enige afstand gevolgd door Willem van Oranje en Johan Cruijff. Onder de kenmerken die men als het minst typerend beschouwt, domineren verwijzingen naar religies (boeddhisme, Suikerfeest, ramadan, hoofddoek, islam, jodendom). Verder blijken bepaalde maatschappelijke mankementen als minder tekenend ervaren te worden (censuur, corruptie, discriminatie), net als enkele gedragskenmerken (luiheid, elegantie, bescheidenheid). Daarnaast acht men sommige historische gebeurtenissen relatief weinig karakteristiek voor Nederland (de Koude Oorlog, Srebrenica, de Bataafse Opstand, het Plakkaat van Verlatinghe), en hetzelfde geldt voor enkele personen (Ayaan Hirsi Ali, Kenau Simonsdochter Hasselaar, Robbert Dijkgraaf). Onze nationale historie blijkt niet echt als karakteristiek te worden ervaren. Van Kenau Simonsdochter Hasselaar tot de moord op de gebroeders De Witt, van de Bataafse Opstand tot Bonifatius: onder de veertig als minst typisch Nederlands beoordeelde kenmerken, gebeurtenissen en personen zijn er nogal wat te vinden die in de leerboeken voor het onderwijs als ijkpunten voor de nationale historie worden gepresenteerd. Daaraan kan worden toegevoegd dat bij de aan de respondenten voorgelegde kenmerken met het grootste aantal *missings* (de antwoorden 'Ik weet het niet' of 'Dit ken ik niet' opgeteld) voor het overgrote deel sprake is van historische gebeurtenissen of personen.

We hebben enkele elementen die Nederlanders toeschrijven aan een Nederlandse identiteit afzonderlijk op een rij gezet, maar een nationale identiteit is meer dan de optelsom van de dingen die ertoe gerekend worden en die laatste vormen een tot op zekere hoogte coherent ensemble (waarover straks meer). Eenmaal uit hun culturele context gehaald, worden dingen surrogaten en door de beschouwer in een eigen zinvolle samenhang geplaatst, bijvoorbeeld als nostalgisch geladen of gedateerde gewoonte, als exotisch pronkstuk of als symbool van nationale trots. Met betrekking tot die culturele context vindt een voortdurende ordening en herordening plaats (zie ook hoofdstuk 4), een construeren van een betekenisvolle samenhang uit overgeleverde culturele fragmenten, waarbij bepaalde facetten worden benadrukt en andere op de achtergrond blijven. Steeds gaat het om visies op een cultuur, op cultuur zoals wij die waarnemen, ervaren en interpreteren. Een nationale identiteit bestaat namelijk net zomin los van onze opvattingen, waarneming of invulling als Kants vermaarde *Ding an sich*. Sociologisch gezien gaat het om een verzameling percepties, opvattingen en gevoelens over wat Nederland tot Nederland maakt. Het betreft een manier van naar Nederland en de Nederlanders kijken, van hoe nationale kenmerken in ons bewustzijn aanwezig zijn. Via ceremonies, symbolen, historische canons en tradities, instituties, samenkomsten, herdenkingen en onderwijs wordt gewerkt aan consensus, wordt cohesie gevoed en bevestigd. De nationale geschiedenis speelt een rol als mythisch verleden en realiteit die ons gevormd heeft tot wat wij zijn. Via wat wij collectief willen opfrissen in ons geheugen en via wat wij willen vergeten, zoals Ernest Renan in 1882 vaststelde – waarbij hij ook de rol van vervalsingen van de historie signaleerde (vandaag de dag wel aangeduid als *alternative facts*). Een rol speelt ook de ‘uitvinding van tradities’. Aan het eind van de negentiende eeuw bereikte die – van de Dag van de Arbeid tot de Olympische Spelen 2.0 – overal in Europa haar hoogtepunt, waarbij de beleving en onderstreping van een gemeenschappelijke identiteit een belangrijk element vormde.

In de inleiding van dit hoofdstuk (par. 5.3) werd geopperd dat bij de wijze waarop in de praktijk gesproken wordt over een Nederlandse identiteit niet zelden essentialistische noties naar voren komen. Aan het einde van de in het kader van dit rapport gehouden enquête werd aan de respondenten de vraag voorgelegd of zij menen dat er zoiets als een Nederlandse identiteit bestaat en ook of zij de indruk hebben dat de meeste Nederlanders het erover eens zijn wat – niet helemaal hetzelfde – kenmerkend is voor Nederland. Nederlandse identiteit als archimedisch punt, als ankerpunt voor de vraag wie wij zijn en wat wij met elkaar delen, nationale kenmerken als aanleiding voor meningsverschillen, verdeeldheid, polarisatie – het lijkt iets wat erg bij het huidige Nederland hoort. In publieke discussies mag dan de laatste jaren de notie van een eigen Nederlandse identiteit menigmaal opgewreven zijn tot zij ging glanzen, toch antwoordt maar iets meer dan vier op de tien van onze respondenten zonder enige terughoudendheid bevestigend op de vraag of er een Nederlandse identiteit bestaat en of de publieke opinie op dit punt onverdeeld is.

Het algemene patroon is dat Nederlanders zich het meest verbonden zeggen te voelen met de Nederlandse taal, de trits democratie, vrijheden en rechtsstaat, het landschap en normen en waarden. Ver-

bonden blijken wij ons vooral langs twee wegen te voelen; een brede en een smalle weg. De eerste, brede weg loopt bovenal via de Nederlandse taal. Die vormt de aanleiding bij uitstek tot collectieve identificatie. Verder loopt de eerste weg naar verbondenheid via symbolen zoals de Nederlandse vlag, de kleur oranje en het volkslied, via iconen zoals de Deltawerken, maar ook het dagboek van Anne Frank en Rembrandts *Nachtwacht*, via tradities zoals pakjesavond en Sinterklaas, oliebollen en appelflappen tijdens Oud en Nieuw, schaatsen en ijspret, fietsen en gezelligheid en via samenkomsten zoals de Dodenherdenking en Bevrijdingsdag, Koningsdag, de beleving van het oranjegevoel en de Elfstedentocht. Een aantal van die laatste keert terug waar het gaat om situaties waarvan men aangeeft zich daarin wel eens één te hebben gevoeld met de andere Nederlanders. Het gaat dan vooral om nationale herdenkingen, Koningsdag en sportwedstrijden.

Er is nog een tweede weg naar natiebrede verbondenheid. Die weg is minder breed geschakeerd dan de voorgaande en heeft te maken met de politieke en rechtskundige structuur van onze samenleving. Deze loopt via waarden als vrijheid, gelijkheid tussen man en vrouw en tussen homo en hetero, democratie en algemeen kiesrecht, de Grondwet, persvrijheid en vrijheid van meningsuiting en van onderwijs. De tweede weg naar verbondenheid is wezenlijk, ja zelfs cruciaal voor iedere ware democraat. Maar wie zijn oor te luisteren legt bij de Nederlandse bevolking, weet dat hiermee slechts een deel van het verhaal verteld is. Culturele tradities, gewoonten en symbolen kunnen afgedaan worden als bonte franje of een verzameling sleetse, soms zelfs dubieuze gebruiken. Maar in de ogen van vele betrokkenen ziet dat er toch anders uit en de emotionele lading ervan moet niet onderschat worden. Die lijkt in hoge mate te maken te hebben met identificatie en behoefte aan saamhorigheid, vertrouwdheid en verlangen naar erkenning.

Bij de aspecten die door de bank genomen worden ervaren als het minst stimulerend voor de binding met Nederland komen we opnieuw de religieuze kenmerken tegen die ook al als het minst karakteristiek voor Nederland werden beschouwd (het boeddhisme, de hoofdoek, islam, de Ramadan, het Suikerfeest). Zij bevinden zich in het gezelschap van uitwassen en negatief geladen zaken als corruptie, achterkamertjespolitiek, discriminatie, bureaucratie en censuur. Dat die laatste niet tot meer verbondenheid met het land geacht worden te leiden, ligt voor de hand. Hetzelfde is van toepassing op houdingen als luiheid, bothed en betweterigheid en op gebeurtenissen als de Koude Oorlog, het slavernijverleden en Srebrenica.

Thuis is niet slechts een snijpunt van geografische coördinaten. Het is waar je hart zich neervlijt, de plek waarmee je je zonder opsmuk of hapering verbonden weet. De overgrote meerderheid van de Nederlanders associeert Nederland met 'thuis' en de plaats waar men 'hoort'. Lang niet altijd loopt identiteit over in loyaliteit. Een op de vijf ondervraagden ontkent zich verantwoordelijk te voelen voor Nederland, een op de drie zelfs heeft de indruk geen invloed te kunnen uitoefenen in het land. Er is een relatie tussen beide – identiteit en loyaliteit. Zij komt erop neer dat wie zich met meer kenmerken van ons land en in meer situaties met de andere Nederlanders verbonden voelt, vaker overtuigd is van enerzijds het bestaan van een Nederlandse identiteit en anderzijds een communis opinio over wat

Nederland typeert. Hetzelfde geldt naarmate men zich meer thuis voelt in Nederland of zich er sterker verantwoordelijk voor voelt.

Dan is het nu tijd om wat na deze rondgang langs de verzamelde gegevens naar voren kwam aan een nadere analyse te onderwerpen. Om te beginnen bespreken we welke kansen en bedreigingen Nederlanders toeschrijven aan hun nationale identiteit (hoofdstuk 6). In hoofdstuk 7 grijpen we terug op de dimensies van nationale identiteit om te onderzoeken in welke mate er sociale scheidslijnen (misschien zelfs breuklijnen) lopen door Nederland op basis van sociaal-demografische groepen. Denken oud en jong of rijk en arm radicaal anders over de hier genoemde aspecten van identiteit en identificatie? In hoofdstuk 8 gebruiken we de dimensies om een drietal profielen te ontwikkelen. We zullen constateren dat veel Nederlanders zich identificeren met elk van deze, maar in debat zullen neigen naar een van de profielen.

Noten

- 1 O.a. <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/01/31/het-pronkstuk-van-nederland-walmt-van-het-nationalisme-a1590440>; <https://www.trouw.nl/opinie/het-plakkaat-van-verlatinghe-is-een-belangwekkend-stuk-uit-de-vaderlandse-geschiedenis~ab09c3f1/>; <http://www.dagelijksestandaard.nl/2018/01/onafhankelijkheidsverklaring-van-nederland-gekozen-als-pronkstuk-in-tijden-van-een-uitdijende-eu/>
- 2 Vgl. zijn eerdere definitie van nationale identiteit in Smith (2000), p. 796: 'the maintenance and continuous reproduction of the pattern of values, symbols, memories, myths and traditions that compose the distinctive heritage of nations and the identification of individuals with that heritage and those values, symbols, memories, myths and traditions.'
- 3 Wat zeker geldt voor het romantische nationalisme, in de traditie van Johan Gottfried Herder, al zal daarbij niet primair aan woestijnvaders, pilaarheiligen, kloostercellen of mystici worden gedacht.
- 4 Pas vanaf de jaren twintig van de vorige eeuw bijvoorbeeld staat er met Kerstmis een kerstboom in de huiskamer. De Elfstedentocht dateert van 1902, de Nijmeegse Vierdaagse van 1909, Moederdag van 1922 en Prinsjesdag van 1930 en de eerste nieuwjaarsduik vond plaats in 1960. Hagelstag wordt sinds 1936 gemaakt, Koningsdag is de hedendaagse pendant van Prinsessedag, dat in 1885 voor het eerst gevierd werd, en verjaardagen worden door gewone burgers pas sinds het eind van de negentiende eeuw gevierd (zij het dan nog zonder cadeaus). Het zijn maar een paar voorbeelden (zie bijv. Strouken 2010; Besamusca en Verheul 2014).
- 5 Voor de betekenis van landschappelijke kenmerken die worden ervaren als authentieke elementen van de nationale identiteit, zie bijv. Herb en Kaplan (1999); Kaplan en Herb (2011); Hooson (1994).
- 6 Wat Nederlandse emigranten in Nieuw-Zeeland het meest zeggen te missen zijn volkse onderdelen van de vaderlandse eetcultuur, zoals haring, speculaas, kroketten en stampot met het beroemde juskuiltje (Strouken 2003). In Frankrijk woonachtige Nederlanders zijn verenigd in de *Association les Amis de Drop of Stroopwafels*. In Canada en de Verenigde Staten worden hun voormalige landgenoten door diverse internetbedrijfjes voorzien van pepermunt, hagelstag, gestampte muisjes, pepernoten en pindakaas.
- 7 De volgende passage is een ingekorte en bewerkte versie van de slotbeschouwing in *Voorbeelden & nabeelden*, een eerdere publicatie van het Sociaal en Cultureel Planbureau (De Hart 2005).
- 8 De navolgende passage is ook te vinden in De Hart 2005.
- 9 In de Nederlandse geschiedenis komen politieke moorden weinig voor. De bekende voorbeelden zijn die op Floris V (1296), Willem van Oranje (1584) en de gebroeders De Witt (1672).
- 10 Pleij spreekt over 'Oranje-inhaalnationalisme' als een revitalisering van onze nationale identiteit nadat het vereren van nationale wapenfeiten na de Tweede Wereldoorlog naar de marge was verdrongen.

- 11 In zijn bekende theorie van collectief gedrag ruimt Smelser een belangrijke plaats in voor *structural strain* als een van de voorwaarden voor het ontstaan van collectieve gedragingen. Spanningen (ten gevolge van bijvoorbeeld catastrofes, oorlog of economische crises) trekken mensen los uit de gebruikelijke, gegeven kaders van hun leven en stimuleren gevoelens van ontevredenheid en sociale malaise. Als die spanningen vervolgens door de potentiële deelnemers gezamenlijk geïnterpreteerd worden in termen van bepaalde oorzaken waaraan ze zijn toe te schrijven en van een adequate manier van reageren, dan is de basis voor een collectieve beweging gelegd (waarvoor Smelser overigens nog enkele aanvullende voorwaarden formuleert) (Smelser 1963).
- 12 ‘Hetgeen ontbreekt, kan niet geteld worden,’ zo leert ons Prediker (2:15). In het geval van het nationale zelfbewustzijn kan daar toch ook anders tegenaan gekeken worden. De antwoorden ‘weet niet’ en ‘ken ik niet’ zijn namelijk eveneens relevant. Ze mogen worden geacht een indicatie te geven van de presentie van aspecten van nationale identiteit in het bewustzijn. Hierbij zullen de situatie en de context een rol spelen. Wie bijvoorbeeld de naam Jan Pieterzoon Coen bij het beantwoorden even niets zegt, kan wel degelijk een oordeel hebben over Coen als hij of zij later die dag een krantenbericht over hem leest. Wat betreft die positieve of negatieve gevoelens: zoals opgemerkt zijn kennis en betrokkenheid twee verschillende dingen. Je kunt als musicoloog alles weten over Beethovens laatste strijkkwartet in F en het als een voor Beethoven karakteristieke compositie beschouwen, maar dat hoeft niet te betekenen dat je er persoonlijk door geraakt wordt. Zo kun je ook precies weten hoe een nationale identiteit in elkaar steekt of uitgesproken oordelen hebben over zaken die daarvoor van belang zijn, terwijl die je verder koud laat. En omgekeerd.
- 13 Zie hoofdstuk 1 voor een verdere uiteenzetting van deze inzichten.
- 14 De categorieën 6 en 7 bij de vragen zijn in deze analyses niet meegenomen. De analyses zijn dus alleen gebaseerd op de items die mensen kennen en waarover ze een mening hebben. We hebben een analyse uitgevoerd van de ontbrekende waarnemingen en vinden geen bewijs voor een relatie tussen sociaal-demografische kenmerken (bijv. opleidingsniveau) en de kans dat iemand geen antwoord geeft op deze vragen. We verwijzen naar hoofdstuk 18 voor meer details.
- 15 Die gevoelens van verbondenheid en identificatie met Nederland stoelen op hun beurt weer op verschillende typen gevoelens: gevoelens van je thuis voelen, verbondenheid en betrokkenheid (*sense of belonging*), gevoelens van gezamenlijkheid, gemeenschapszin en één-zijn (*sense of community*), gevoelens van plichtsbesef en verplichtingen tegenover het land (*sense of duty*) en gevoelens van eigenaarschap van en verantwoordelijkheid voor het land (*sense of ownership*). We komen daar nog op terug. Verder: verschillende identificatiegronden bestaan naast en door elkaar. Als mensen zich identificeren met Nederland is dat vermoedelijk niet de enige identificatiegrond. Religie, regio, gender, beroepsgroep, familie en generatie zijn voorbeelden van andere identificatiegronden die complementair kunnen zijn, maar ook op gespannen voet kunnen staan met identificatie met Nederland. Moment en omgeving (zie het eerdere punt) bepalen welk(e) van de identificatiegronden prevaleert/prevaleren, en ook hoe de verschillende identificatiegronden zich tot elkaar verhouden.
- 16 De codering is gebaseerd op een analyse verricht in het codeerprogramma Atlas.ti waarbij antwoorden op woordniveau gedeeltelijk automatisch zijn gecodeerd (respondenten die bijvoorbeeld ‘dijken’, ‘wei’ of ‘grachten’ hadden opgeschreven, kregen automatisch de code ‘landschap’ toegewezen) en daarnaast door een codeur integraal zijn gelezen en op ‘antwoordniveau’ zijn gecodeerd. De toegewezen codes zijn vervolgens door Atlas.ti omgezet in wordclouds waarbij een code (bijv. ‘landschap’) groter wordt weergegeven naarmate meer respondenten een antwoord hebben opgeschreven dat onder die code kan worden geschaard. We bedanken Aniek Schlette voor haar hulp bij het coderen en analyseren van de antwoorden.
- 17 Het gaat overigens om twee op zichzelf staande oordelen. De correlaties tussen het eerste en tweede complex van kenmerken zijn gering of niet significant.

- 18 Als we ons concentreren op de kenmerken die volgens onze respondenten het meest bijdragen aan hun band met Nederland, dan zijn er drie enigszins geprononceerde uitzonderingen op dit algemene patroon. Die hebben vooral betrekking op de betekenis die men toekent aan de democratie en de gelijkheid van homo en hetero voor wet en in mindere mate aan het sinterklaasfeest. Van degenen die daaraan geen belang toekennen voor hun band met Nederland geeft respectievelijk 59%, 62% en 45% aan dat de islam voor die band 'helemaal niet' van belang is. Onder degenen die er een groot belang aan toekennen, zijn dat respectievelijk 46%, 45% en 54%. Ook met betrekking tot hoofddoekjes komen er een paar verschillen naar voren. Daar gaat het om achtereenvolgens 59%, 63% en 48% tegen respectievelijk 52%, 50% en 59%. Met andere woorden: een sterke gehechtheid aan de democratie en gelijkheid van homo en hetero lijkt gepaard te gaan met het toekennen van wat meer belang aan de islam en hoofddoekjes voor de band die men met Nederland heeft, en een sterke gehechtheid aan het sinterklaasfeest met juist een wat mindere accentuering van het belang ervan.
- 19 In een zogenoemde *split run* hebben we drie varianten van deze vraag voorgelegd: (1) Wat zijn, volgens u, kenmerken van Nederland waardoor mensen zich verbonden voelen met elkaar? (N=1321), (2) Wat zijn, volgens u, kenmerken van Nederland waarmee mensen zich verbonden voelen? (N=1268) en (3) Wat zijn, volgens u, kenmerken van Nederland waardoor mensen zich verbonden voelen met Nederland? (N=1327). De antwoorden op deze drie varianten van de verbondenheidsvraag overlappen elkaar zeer sterk.
- 20 Bij dit alles moet ook hier bedacht worden dat de wijze waarop het begrip 'verbonden' door de respondenten is geïnterpreteerd niet zomaar duidelijk is. Het is plausibel dat het is opgevat als iets wat van belang wordt geacht, wat als van waarde geldt, wat deel uitmaakt van de eigen identiteit. Maar of dit bijvoorbeeld ook betekent dat men zich hiervoor zelf (mede)verantwoordelijk voelt, blijft in het midden.
- 21 Het begrip *communitas* van de antropoloog Victor Turner is hiermee verwant. Zie bijvoorbeeld Olaveson 2001.
- 22 Uit een PCA met vrije oplossing komt na scheve rotatie een patroon naar voren dat nogal voor de hand ligt. De eerste component heeft betrekking op gebeurtenissen die een nationaal en publiek karakter hebben, de tweede op ervaringen in de niet-publieke sfeer (zie bijlage, tabel B5).

Literatuur

- Anderson, B. (1983). *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. Londen: Verso.
- Andriessen, I. (2016). De multi-etnische samenleving onder druk?. In: W. Huijnk en I. Andriessen (red.), *Integratie in zicht? De integratie van migranten in Nederland op acht terreinen bekeken* (p. 243 – 281). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Andriessen, I., H. Fernee en K. Wittebrood (2014). *Ervaren discriminatie in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Barth, F. (red.) (1969). *Ethnic groups and boundaries: the social organization of culture difference*. Londen: George Allen & Unwin.
- Baumann, G. en A. Gingrich (2004). *Grammars of identity/alterity. A structural approach*. Oxford/New York: Berg-hahn Books.
- Beck, U. (1992). *Risk Society. Towards a New Modernity*. London: Sage.
- Beck, U. (1997). *De wereld als risicomaatschappij. Essays over de ecologische crisis en de politiek van de vooruitgang*. Amsterdam: De Balie.
- Besamusca, E. en J. Verheul (red.) (2014). *Discovering the Dutch. On culture and society of the Netherlands*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Beunders, H. (2002). *Publieke tranen. De drijfveren van de emotiecultuur*. Amsterdam/Antwerpen: Contact.
- Billig, M. (1995). *Banal nationalism*. Londen: SAGE.

- Buijs, F., F. Demant en A. Hamdy (2006). *Strijders van eigen bodem. Radicale en democratische moslims in Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Carvalho, J. (2009). *A theory of the Islamic revival*. Oxford: Oxford University (Department of Economics Discussion Paper Series 424).
- Castells, M. (1999). *The information age. Economy, society and culture. Vol. 2: The power of identity*. Massachusetts, MA: Blackwell.
- Cote, J.E. en C. Levine (2002). *Identity formation, agency, and culture*. New Jersey: Lawrence Erlbaum.
- Cox, O.B. (2013). *National identity ownership* (proefschrift). Kansas: University of Kansas.
- Crolley, L. en D. Hand (2002a). *Football, Europe and the press: imagined identities?* Londen: Frank Cass.
- Crolley, L. en D. Hand (2002b). France and the English other. The mediation of national identities in post-war football journalism. In: *The Web Journal of French Media Studies*, jg. 4, nr. 1.
- Dagevos, J. en W. Huijnk (2014). Segmentatie langs etnische grenzen. In: C. Vrooman, M. Gijsberts en J. Boelhouwer (red.), *Verskil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014* (p. 255-280). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dagevos, J., I. Andriessen en M. Vervoort (2016). Identificatie, sociale contacten en waardeoriëntaties; ontwikkelingen in de sociaal-culturele positie. In: W. Huijnk en I. Andriessen (red.), *Integratie in zicht? De integratie van migranten in Nederland op acht terreinen bekeken* (p. 210-242). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Durkheim, E. ([1893] 2013). *De la division du travail social*. Parijs: Presses Universitaires de France.
- Durkheim, E. (1912). *Les formes élémentaires de la vie religieuse. Le système totémique en Australie*. Parijs: Felix Alcan.
- Edensor, T. (2002). *National identity, popular culture and everyday life*. Oxford: Berg.
- Elchardus, M. (2002). *De dramademocratie*. Tiel: Lannoo.
- Geelhoed, F. en R. Staring (2015). 'Nooit Nederlander genoeg'. Ontwikkelingen in de sociaal-culturele positie van Turks-Nederlandse jongeren, hun wereldbeelden en attitudes ten opzichte van (religieus geïnspireerd) geweld. In: W. Huijnk, J. Dagevos, M. Gijsberts en I. Andriessen (red.), *Werelden van verschil. Over de sociaal-culturele afstand en positie van migrantengroepen in Nederland* (p. 160-218). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hart, J. de (2005). *Voorbeelden & nabeelden. Historische vergelijkingen naar aanleiding van de dood van Fortuyn en Hazes*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hart, J. de (2007). Postmoderne spiritualiteit. In: T. Bernts, G. Dekker en J. de Hart, *God in Nederland 1996-2006*. Kampen: Ten Have (pp. 118-195).
- Heerma van Voss, L. et al. (red.) (2018). *Wereldgeschiedenis van Nederland*. Amsterdam: Ambo/Anthos.
- Herb, G.H. en D.H. Kaplan (red.) (1999). *Nested identities. Nationalism, territory and scale*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Hobsbawm, E.J. en T. Ranger (eds.) (1983). *The invention of tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hooson, D. (red.) (1994). *Geography and national identity*. Oxford: Blackwell.
- Huijnk, W. (2014). *De acceptatie van homoseksualiteit door etnische en religieuze groepen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Huijnk, W. (2018). *De religieuze beleving van moslims in Nederland. Diversiteit en verandering in beeld*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Huijnk, W. en I. Andriessen (2016). *Integratie in zicht? De integratie van migranten in Nederland op acht terreinen nader bekeken*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Huijnk, W. en J. Dagevos (2012). *Dichter bij elkaar?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Huijnk, W. en J. Dagevos (2015). Inleiding en achtergrond. In: W. Huijnk, J. Dagevos, M. Gijsberts en I. Andriessen, *Werelden van verschil. Over de sociaal-culturele afstand en positie van migrantengroepen in Nederland* (p. 30-37). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Huijnk, W., J. Dagevos, M. Gijsberts en I. Andriessen (2015). *Werelden van verschil. Over de sociaal-culturele afstand en positie van migrantengroepen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Huijsen, C. (2002). *De oranjemythe. Een postmodern fenomeen*. Zaltbommel: Europese Bibliotheek.
- Ivarsflaten, E. (2005). Threatened by diversity. Why restrictive asylum and immigration policies appeal to western Europeans. In: *Journal of Elections, Public Opinion & Parties*, jg. 15, nr. 1, p. 21-45.
- James, W. (1981). *The principles of psychology*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Kaplan, D.H. en G.H. Herb (2011). How geography shapes national identities. In: *National Identities*, jg. 13, nr. 4, p. 349-360.
- Ketner, S. (2008). *Marokkaanse wortels, Nederlandse grond. Exploratie, bindingen en identiteitsstrategieën van jongeren van Marokkaanse afkomst* (dissertatie). Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Koenot, J. (1996). *Voorbij de woorden. Essays over rock, cultuur en religie*. Averbode/Baarn: Altiora.
- Koning, M. de (2016). *Een ideologische strijd tegen de islam. Fortuyns gedachtegoed als scharnierpunt in de racialisering van moslims*. Uithoorn: Karakter Uitgevers B.V.
- Kroeber, A.L. en C. Kluckhohn (1952). *Culture. A critical review of concepts and definitions*. New York: Vintage Books.
- Leerssen, J. (2015). *Nationalisme*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Lesisz, R. (2004). *Honderd jaar fietsen in Nederland 1850-1950. Over het begin van de fietscultuur*. Wrocław: Universiteit van Wrocław.
- Maliepaard, M. en M. Gijsberts (2012). *Moslim in Nederland 2012*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Margry, P.J. (2007). Performative memorials. Arenas of political resentment in Dutch society. In: P.J. Margry en H. Roodenburg (red.), *Reframing Dutch culture. Between otherness and authenticity* (pp. 109-133). Aldershot: Ashgate.
- McMillan, D.W. en D.M. Chavis (1986). Sense of community. A definition and theory. In: *Journal of community psychology*, jg. 14, nr. 1, p. 6-23.
- Olaveson, T. (2001). Collective effervescence and communitas. Processual models of ritual and society in Emile Durkheim and Victor Turner. In: *Dialectical Anthropology*, jg. 26, p. 89-124.
- Perkins, D.D. et al. (1990). Participation and the social and physical environment of residential blocks. Crime and community contexts. In: *American Journal of Community Psychology*, jg. 18, nr. 1, p. 83-115.
- Pleij, H. (1998). *Hollands welbehagen*. Amsterdam: Prometheus.
- Post, P., A. Nugteren en H. Zondag (2002). *Rituelen na rampen. Verkenning van een opkomend repertoire*. Kampen: Gooi en Sticht.
- Post, P.G.J. (2000). *Het wonder van Dokkum. Verkenningen van populair religieus ritueel*. Nijmegen: Valkhof Pers.
- Raatgever, S. (2003). *Wij houden van Oranje. Onderzoek naar de weergave van nationale identiteit in de berichtgeving over het Nederlands elftal* (doctoraalscriptie). Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Renan, E. (2013). *Wat is een natie?* Amsterdam: Elsevier.
- Ridder, J. den, Mensink, W., Dekker, P. en Schrijver, E. (2016). *Burgerperspectieven 2016 | 2*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, I. Andriessen en P. Dekker (2017). *Burgerperspectieven 2017 | 2*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sas, N.C.F. van (2004). *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1950*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Scharfe, M. (1989). Totengedenken. Zur Historizität von Brauch-traditionen. Das Beispiel Olof Palme 1986. In: *Ethnologia Scandinavica*, jg. 19, p. 142-153.
- Schneider, S.L. (2008). Anti-immigrant attitudes in Europe. Outgroup size and perceived ethnic threat. In: *European Sociological Review*, jg. 24, nr. 1, p. 53-67.
- Sexson, L. (1992 [1982]). *Ordinarily sacred*. Charlottesville: University Press of Virginia.
- Simsek, M. (2019). *The dynamics of religion among native and immigrant youth in Western Europe*. Leiden: Ridderprint.
- Smelser, N.J. (1963). *Theory of collective behavior*. New York: The Free Press of Gencoe.
- Sniderman, P.M. en L. Hagendoorn (2007). *When ways of life collide*. Princeton: Princeton University Press.
- Smith, A.D. (1989). The origin of nations. In: *Ethnic and Racial Studies*, jg. 12, nr. 3, p. 340-367.

- Smith, A.D. (1991). *National identity*. Reno, NV: University of Nevada Press.
- Smith, A.D. (2000a). *Nationalism and modernism*. Londen: Routledge.
- Smith, A.D. (2000b). The sacred dimension of nationalism. In: *Millennium*, jg. 29, nr. 3, p. 791-814.
- Smith, A.D. (2010). *Nationalism*. Cambridge: Polity Press.
- Sterckx, L. en B. van der Ent (2015). Met twee maten gemeten. In: W. Huijnk, J. Dagevos, M. Gijsberts en I. Andriessen (red.), *Werelden van verschil. Over de sociaal-culturele afstand en positie van migrantengroepen in Nederland* (p. 219-277). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Strouken, I. (2003). Ons dorp. Een bejaardenhuis voor Nederlanders in Nieuw-Zeeland. In: *Traditie, tijdschrift over tradities en rituelen*, jg. 9, nr. 1, p. 34-38.
- Strouken, I. (2010). *Dit zijn wij. De belangrijkste 100 tradities van Nederland*. Beilen/Utrecht: Pharos/Nederlands Centrum voor Volkscultuur.
- Tajfel, H. en J. C. Turner (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In: W.G. Austin en S. Worchel, *The social psychology of intergroup relations* (pp. 33-47). Menerey, CA: Brooks Cole.
- Taylor, C. (1989). *Sources of the self. The making of the modern identity*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Triandafyllidou, A. (2001). *Immigrants and national identity*. Londen: Routledge.
- Tubergen, F. van en J. Sindradottir (2011). The religiosity of immigrants in Europe. A cross-national study. In: *Journal for the Scientific Study of Religion*, jg. 50, nr. 2, p. 272-288.
- Voyé, L. (1998). Effacement ou relégitimation de la religion populaire? In: *Questions liturgiques/Studies in Liturgy*, jg. 79, nr. 1-2, p. 79-94.
- Wagemakers, J. en M. de Koning (2015). *Islam in verandering. Vroomheid en vertier onder moslims binnen en buiten Nederland*. Almere: Parthenon.
- Walter, T. (red.) (1999). *The mourning for Diana*. Oxford: Berg.
- Winner, D. (2002). *Briljant Orange. The neurotic genius of Dutch football*. Londen: Bloomsbury.
- Tylor, E. (1958). *Primitive culture. Researches into the development of mythology, philosophy, religion, art and custom*. Deel 1. Londen: John Murray.
- Zimmer, O. (2003). Boundary mechanisms and symbolic resources. Towards a process-oriented approach to national identity. In: *Nations and Nationalism*, jg. 9, nr. 2., p. 173-193.
- Zoonen, L. van (2004). *Voetbal als entertainment* (lezing voor Studium Generale, Technische Universiteit Eindhoven, 26 mei 2004) (<http://www2.fmg.uva.nl/populairecultuur/Voetbal%20als%20entertainment.pdf>).